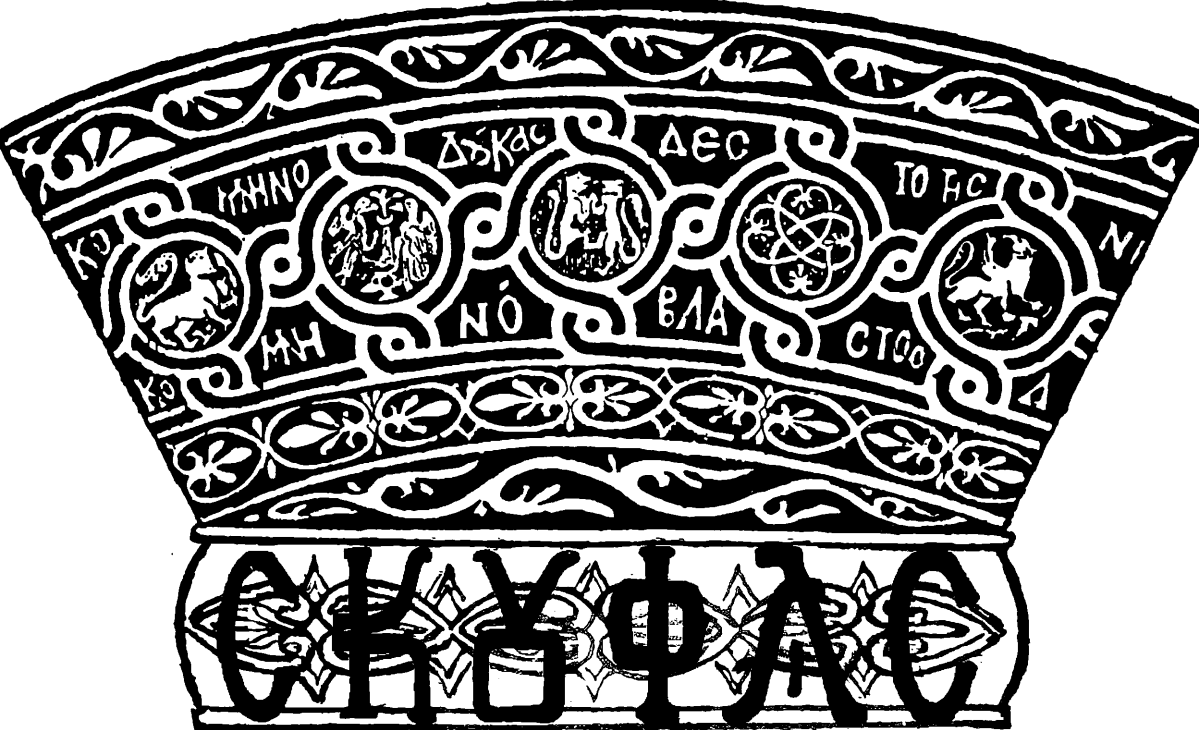

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ	499
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ : Κρυστάλλης (ποίημα)	» 500
Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ : Κώστας Κρυστάλλης 'Η μετάβαση από τό λόγιο στό άγροτικό ήθος	» 501
ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ : 'Ο Κώστας Κρυστάλλης καί ό περίγυρός του - κάποιες εσφαλμένες απόψεις	» 507
Ε. ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ : Κ. Δ. Κρυστάλλης: Παράδοση, κοινωνικός περίγυρος καί φυγή	» 514
ΑΝΝΑ ΜΠΟΥΡΑΝΤΖΗ- ΘΩΔΑ : Κώστας Κρυστάλλης (ποίημα)	» 521
ΕΥΑΓΓ. ΑΥΔΙΚΟΣ : Πολιτισμικός διϊσμός στό έργο τοῦ Κρυστάλλη: 'Ο κάμπος καί τό βουνό	» 522
ΔΗΜ. ΣΥΓΓΕΛΟΣ : "Πάρε με άπάνω στά βουνά, τί θά μέ φάει ό κάμπος"	» 540
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ : 'Η Άρτα γιά τόν Κώστα Κρυστάλλη	» 542
ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡ. ΤΟΥ "ΣΚΟΥΦΑ" ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ	» 553
Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΩΝ 100 ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ	» 555

ΣΚΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜΟΣ Θ' ΑΡΤΑ — 1994/2 ΤΕΥΧΟΣ 84

Ἀπό τὴν πέτρα ἓνας ἀνθός ἄχρονος, λές, προβάλλει
μέσα στό χρόνο· κ' εἶν' ὁ ἀνθός ἡ εἰκόνα σου, Κρυστάλλη!
Γυρεύει τὴ φλογέρα σου γιὰ νὰ μᾶς ξαναμπάση
στὴν Ἥπειρο, στῆς λεβεντιάς τὴ βρυσσομένα πλάση.

Καὶ ἀγνάντια ροδομάγουλη, καθάρια, ἡ Μοῦσα, βλάχα
λιτὴ, λαϊκὴ, σάν τό χλωρό βασιλικό στὴ γλάστρα,
κορμοστασιά, περπατησιά· τὰ μάτια τῆς μονάχα
σά νὰ σπιτώνουν μέσα τους τὸν οὐρανὸ μέ τ' ἄστρα.

Κρυστάλλη, ὁ ποιητὴς δέ ζῇ στοῦ σκλάβου τὴ φοβέρα.
Γι' αὐτό, ἀπ' τὴ γῆ πού πάτησες, παιδί, τοῦ Τούρκου ἢ μπόρα
σ' ἔρριξε στῆς ἐλευθέρης πατρίδας τὸν ἄερα·
μά ἐκεῖ σοῦ ἐστάθη πιὸ σκληρὴ κι ἀπὸ τὸν Τούρκο ἡ Χώρα.

Γιατί στ' αὐτιά, ἀπ' τ' ἀκάθαρτα τῆς Χώρας μολεμένα,
καὶ ἀλλότριο καὶ παράταιρο βούϊσμα ἡ μουσικὴ σου.
Ἔγνοια, συμπόνια, ἀνάπαψη δέν ἦτανε γιὰ σένα,
καὶ τῆς ἀρρώστιας δόθηκε βορὰ τό νέο κορμί σου.

Τοῦ κάκου μετρητοὶ πιστοὶ τῆς θείας τοῦ στίχου γλώσσας,
τ' ἀνάκρασμά σου ἀκούγοντας "Τέτοια τραγούδια λέω",
σάμπως Ὀλύμπιο κλάγγασμα, σά φύσημα τῆς Ὅσας,
ἢ ἀπὸ τὸν Πίνδο κύλημα νεροῦ, σάν ὁ,τι ὥραϊο

δεῖχνουν ποτάμια, ὀργώματα, καὶ τό χωριό καὶ ἡ στάνη,
τό κέντημα τῆς λυγερῆς, ἡ στρούγκα τοῦ τσοπάνη,
τὰ ντόπια, μακρεμένα πιὰ, σάν ξεγραφτά, σάν ξένα
στά μέτρα σου τὰ χαίρονταν ὄνειρευτὰ πλασμένα.

Κρυστάλλη, τό τραγούδι σου στέκουν τό ἡχολογᾶνε
καὶ τοῦ καιροῦ τό πέρασμα καὶ τῶν ὥρῶν οἱ γύροι,
καὶ τό κρατᾶν ἀχάλαστο καὶ τό κυττᾶν ὥς νὰ ἴναι,
στό κῆμα ἀπάνου τοῦ ρυθμοῦ, τῆς Ἄρτας τό γιοφύρι.

Τῶχτισες πρωτομάστορα, μ' ὅλη τὴ μαστοριά σου,
τό σιδεροθεμέλιωσες μέ τό δικό σου τό αἷμα,
γλύκα φλογέρας τό αἷμα σου, καὶ πάει τό λάλημά σου,
μέ τοῦ δακρύου τό στάλαμα, μέ τοῦ βουνοῦ τό ρέμα.

Κρυστάλλη, καὶ ἡ φωνὴ σου ἀχός ξωθιάς πού συνεπαίρνει,
τοῦ Ψωμοπάτη σου ἡ καρδιά, τοῦ τσέλιγγα καὶ ἡ γνώση...
Κάμπος τὰ τρώει τὰ νιάτα σου, μά ὁ σταυραῖτός τὰ παίρνει
στά νύχια του ἀπ' τό χάρο· πάει νὰ στά καταστερώση.

Κελαϊδημένε ἀντίλαλε, κελαϊδιστὴ τεχνίτη,
δόξα σοι, Νίκα βοσκέ λαέ, Δάφνη, θεῖκὲ ἐρημίτη,
καταραμένε τῆς ζωῆς τῆς φύσης χαϊδεμένε·
ὅπου κορφὴ, πουλιά, στοιχειὰ σέ κλαῖνε καὶ σέ λένε.

ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ:

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΓΙΟ ΣΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΗΘΟΣ

Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ

Γνωρίζουμε πώς ο Κρυστάλλης είναι από εκείνους που βρέθηκαν στο στόχα-στρο του Γιάννη 'Αποστολάκη, του νεοελληνιστή που έπιχειρήσε επίσης να εξουθενώσει τον Κάλβο και τον Παλαμά. Σ' αυτούς τους δύο επιτέθηκε κατά μέτωπο, χτυπώντας το ίδιο το έργο τους άπευθείας. Τόν Κρυστάλλη χτύπησε έμμεσα –μέσω του τρόπου, με τον όποϊον ο ποιητής άφομοίωσε τό δημοτικό τραγούδι στο έργο του. «Πρώτα για τό δημοτικό τραγούδι και ύστερα, πολύ ύστερα, για τόν Κρυστάλλη έγινε ή μελέτη μου», θά πει και ο ίδιος.¹

Όμολογεί ο 'Αποστολάκης πώς τόν ένοχλούσαν οί ύμνοι ή έστω οί θετικές κρίσεις που είχαν άκουστεί για τόν ποιητή και για τή σχέση του με τή δημοτική παράδοση (άπό τό Φώτο Πολίτη, τό Μάρκο Τσιριμώκο, τόν Κ. Χατζόπουλο και άλλους). Γιατί, όπως λέει, στο νοΐ του ήταν «όλότελα ξεκαθαρισμένο τό πόσο χαμηλά στάθηκε ο ποιητής Κρυστάλλης μπροστά στο δημοτικό τραγούδι» (σ. 3-4). Έξετάζει, συγκριτικά, ποιήματα του Κρυστάλλη έμπνευσμένα ή βασισμένα σε γνωστά δημοτικά τραγούδια με τά ίδια αυτά τραγούδια και καταλήγει εκεί, άπ' όπου άρχισε τή μελέτη του. «Πέρα από τό νεκρό γράμμα προς τό πνεΐμα δέν έκαμε ούτε βήμα», άποφαίνεται άξιωματικά στην άρχή (σ. 4). Και στο τέλος επαναλαμβάνει: «Τό έργο του Κρυστάλλη άποδείχνει μόνο διάβασμα και θύμηση του δημοτικού τραγουδιού. Στίχοι, μοτίβα, ιστορίες γύριζαν και ξαναγύριζαν πλθθος στο κεφάλι του. 'Από τά έτοιμα λοιπόν επαιρνε ο Κρυστάλλης και ξανάφτιαχνε τό τραγούδι του, διασκευαστής χοντρός κι όχι δημιουργός, ποιητής» (σ. 66).

Έν πρώτοις άπορεί κανείς, πώς μπορεί με έλαφρά καρδιά ένας καθ' όλα και καθόλου άστός, που γνώρισε τό δημοτικό τραγούδι άπό τό διάβασμα, να μιλάει για γνωριμία του δημοτικού τραγουδιού με τό διάβασμα άπό κάποιον, που ύπηρξε γέννημα και θρέμμα του χώρου, στον όποϊο ήταν όργανικά ένταγμένη ακόμα τότε ή δημοτική ποίηση. Τό έρώτημα αυτό παρέχει, για κάθε λογικό άνθρωπο, και τήν τελεσίδικη κρίση για μία σχεδόν χρονδροειδή προκατάληψη, άφου δέν είναι λογικό να κρίνει ένας άστός τή γνησιότητα της συμπεριφορής ενός χωρικού ως χωρικού –ο Κρυστάλλης γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Συρράκο, άπό μητέρα κόρη τσέλιγγα. Στην 'Αθήνα πήγε, όπως γνωρίζουμε, μόλις τό 1889 και άφου προηγουμένως φοίτησε στή Ζωσιμαία σχολή, στά Γιάννινα.

Τό πρώτο ποίημα που ξετάζει ο 'Αποστολάκης είναι τό «Φίλημα», άπό τά «Τραγούδια τής στάνης» (1893). Είναι παραλλαγή του τραγουδιού, που ο Νικόλα-

1. Γιάννη Μ. 'Αποστολάκη, 'Ο Κρυστάλλης και τό δημοτικό τραγούδι, Θεσσαλονίκη 1937, σ. 3.

ος Πολίτης συμπεριέλαβε στην έκδοσή του των δημοτικών τραγουδιών (1914) υπό τον τίτλο «Φίλημα βάφον τά πάντα» (άρ. 126). Ὁ Ἀποστολάκης, ὡς βάση τῆς σύγκρισης, χρησιμοποιεῖ τὴν ἐπόμενη παραλλαγή ἀπὸ τὴν Κύζικο (σ. 7):

Κόκκιν' ἀχείλι φίλησα κι ἔβαψε τὸ δικό μου,
καὶ στό μαντίλι τὸ ὄσυρα κι ἔβαψε τὸ μαντίλι,
καὶ στό ποτάμι τὸ ὄπλυνα κι ἔβαψε τὸ ποτάμι:
πῆγαν οἱ πέρδικες νὰ πιοῦν κι ἔβαψαν τὰ φτερά τους
στά δέντρα-ν-ἐπετάξανε καὶ βάψανε τὰ φύλλα
στοὺς κάμπους κατεβήκανε καὶ βάψανε τὰ χόρτα.

Παραθέτω καὶ τὸ ποίημα τοῦ Κρυστάλλη:

Τὸν πιστικό τὸν Ζαχαριά ρωτοῦν οἱ σύντροφοί του:
—Τ' ἔχουν τὰ χεῖλια σου Ζαχιά, κι εἶναι βαθιά βαμμένα;
Μὴν ἔφαες χαμοκέρασα, μὴν ἔφαες βάτου μούρα,
μὴν τὰ βάψες μέ τῇ βαφῇ πού βάφεις καὶ τ' ἄρνιά σου;
—Οὐδ' ἀπὸ χαμοκέρασα, οὐδ' ἀπὸ μούρα ἔβαψαν
οὐδ' ἀπὸ ἐκείνην τῇ βαφῇ πού βάφω καὶ τ' ἄρνιά μου.
Ἀκοῦστε με, μωρὲ παιδιά, νὰ σᾶς τὸ μολογήσω.
Στοὺς ἰσκιους καὶ στοὺς ἑλατους κοῦρευα τὴν κοπὴ μου
καὶ τὰ μαλλιά ἦταν κόκκινα καὶ βάψαν τὰ ψαλίδια·
να τὴν βοσκήσω στά χλωρὰ τὰ ριζοβούνια βγαίνω
καὶ τὰ χορτάρια κόκκινα τὰ βρα κι αὐτὰ βαμμένα·
κατέβηκα στὸν ποταμὸ να τὴν περιποτίσω
κι ἔβρα καὶ τὰ νερά θολὰ καὶ κόκκινα βαμμένα·
παίρνω τὴν ἀκροποταμιὰ καὶ φτάνω σ' ἀκροβούνι,
κι εἶδα κοράσιο ὀπόσκυφτε κι ἔπινε μέ τὰ χεῖλια,
κι εἶχε τὰ χεῖλια κόκκινα σάν μέ βαφῇ βαμμένα
καὶ σ' ὄσες βρύσες ἔσκυφτε νὰ πιεῖ, σ' ὄσα ποτάμια,
ἔβαψαν ὅλα τὰ νερά· ἔβαψαν τὰ χορτάρια,
ἔβαψαν καὶ τὰ πρόβατα, ἔβαψαν τὰ ψαλίδια.
Ἀπαρατάω τὸ ραβδί, κρεμάω τὸν ἀραγὸ μου,
τὴν κόρη ἀρπάζω ὄχ τὰ μαλλιά, καὶ τὴν φιλῶ στά χεῖλια,
κι ἔβαψαν καὶ τὰ χεῖλια μου.

Τῇ «στενότατη σχέσει» τῶν δύο τραγουδιῶν, λέει ὁ Ἀποστολάκης, πολλοὶ τὴν πρόσεξαν, «κανεῖς ὁμως δέν παραξενεύτηκε μέ τὴν παρανόηση τοῦ δημοτικοῦ θέματος» (σ.7). Ὁ Ἀποστολάκης ἀναφέρεται πρῶτα στό δημοτικὸ τραγούδι. Συμφωνεῖ μέ τὸν Πολίτη, πῶς εἶναι ἐρωτικό. Ἀλλὰ δέν συμφωνεῖ, πῶς ἡ εἰκόνα γιὰ τὴν παράσταση τῆς θαυμαστῆς ἐρυθρότητας στά χεῖλη τῆς ἀγαπημένης νέας δίνεται μέ μιὰν ὑπερβολή, πού ταιριάζει «μᾶλλον εἰς Ἀσιανὸν ποιητὴν» καὶ εἶναι ξένη «πρὸς τὴν λιτότητα τῆς δημῳδους ἑλληνικῆς ποιήσεως». Ἀντίθετα ὁ Ἀποστολάκης πιστεῖ, πῶς ἡ εἰκόνα «ἐκφράζει βαθύτατη συγκίνηση· αὐτὴ ἐξάπαντος θὰ ἔπνιγε τὸν ἄνθρωπο, ἂν δέν χυνότανε στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, πού μονομιᾶς ἀλλάζει ὄψη στά μάτια του, ἂν δηλαδὴ δέν ξεθύμαινε σ' ὅτι λέμε στὴν ὁμιλία

μας παραίσθηση (σ.9). 'Υπάρχουν παραλλαγές, παρατηρεί ο 'Αποστολάκης (πού δίνει τīs παραπομπές), οί όποίεσ δηλώνουν καί «κάποιο έλαφρό παιγνίδισμα τής φαντασίας ν' άγκαλιάσει άν ήτανε τρόπος άλάκαιρο τόν κόσμο» (σ.13-4). Αútés οί παραλλαγές άκριβώς, θά παρατηρούσα έγώ, μάς επιτρέπουν νά δεχθούμε πώς είναι άδικη ή καταδίκη του συναφούς ποιήματος του Κρυστάλλη πού, γνήσιο μέλος τής άγροτικής κοινότητας, θέλησέ έπίσης νά παίξει μέ τή φαντασία του καί «ν' άγκαλιάσει, άν ήτανε τρόπος, άλάκαιρο τόν κόσμο». Αυτό πού βλέπει κανονικό ό 'Αποστολάκης στό δημοτικό τραγούδι, αυτό τό ίδιο τό άπορρίπτει ως μή κανονικό στό ποίημα του Κρυστάλλη: «Σάστισε (ό Κρυστάλλης) μέ τό χτυπητό καί πρωτάκουστο άποτέλεσμα, μέ τό βάψιμο του κόσμου κι αυτό βάλθηκε νά τραγουδήσει. 'Απ' έδω πιά ό δρόμος τής τέχνης του Κρυστάλλη άνοιγότανε εύκολα, δέν έμενε άλλο παρά τό βάψιμο άπ' όραμα τής ψυχής του έραστή, νά γίνει τώρα φυσικό γεγονός, κοινή έμπειρία όλου του κόσμου (...). Ρωτάει λοιπόν ό ξένος κόσμος (οί σύντροφοι) τό Ζαχιά γιά τά βαμμένα χείλια καί διηγείται ό Ζαχιάς τά πρωτάκουστα περιστατικά πού του λάχανε» (σ. 14-5). 'Ο 'Αποστολάκης γενικά βλέπει τό δημοτικό τραγούδι έργο άτομικής ψυχής, όχι έκφραση μιås συλλογικής συνειδήσης καί ευαισθησίας. Έντούτοις αυτό πού χαρακτηρίζει τή συγκρότηση καί λειτουργία τής παραδοσιακής άγροτικής κοινωνίας είναι, άκριβώς, ή «κοινή έμπειρία», κατ' άντίθεση προς τό «όραμα τής ψυχής» κάθε άτομου ξεχωριστά. Οί σύντροφοι του Ζαχιά δέν είναι «ξένος κόσμος», είναι ή προβολή του ίδιου του έγώ του στους γύρω του, όπως καί εκείνοι προβάλλονται μέσα στό έγώ του. 'Ετσι ό,τι πρόκειται νά τους πεί, θά τό δεχθούν όπως τό δέχθηκε καί ό ίδιος.

'Αλλά ό 'Αποστολάκης μέμφεται καί τόν τρόπο, μέ τόν όποιον ό Κρυστάλλης δίνει τό βάψιμο, μέ τό κόκκινο χρώμα, του γύρω χώρου. 'Αναλύοντας «τά πρωτάκουστα περιστατικά πού λάχανε» στό Ζαχιά, γράφει: «χορτάρια, μαλλιά των προβάτων, τό ποτάμι, τά βλέπει δηλαδή όλα βαμμένα καί παρακάτω ένα κορίτσι μέ κόκκινα χείλη νά σκύφτει κάθε λίγο νά πίνει νερό, λές καί τό είχε δουλειά του, νά βάφει κόκκινες τīs βρύσες, στό τέλος φιλάει κι αυτός τό κορίτσι στά χείλια καί γίνονται καί τά δικά του χείλια κόκκινα» (σ. 15). 'Όστόσο δέν έχουμε έδω παρά μιá μυθική ύπερβολή τής άπόδοσης τής δυνατότητας, πού έχουν τά ώραία χείλη του κοριτσιού, νά μεταδίδουν τήν έρωτική επιθυμία καί μέθη. Πρέπει νά κατανοήσουμε τή μεγάλη λειτουργικότητα των συμβόλων καί των συμβολισμών (έδω τής βαφής του κόσμου μέ τό κόκκινο) σέ μιá κοινωνία, όπως αυτή, στήν όποία ήταν άκμαίο τό δημοτικό τραγούδι. 'Ενα σύμβολο καθολικεύει τά άτομικά ή μερικά, μπορεί νά τά μεταβάλλει σέ καθολικά ή καί κοσμικά.

Βέβαια τό βάψιμο του κόσμου προηγείται, μέσα στό ποίημα του Κρυστάλλη, από τό φιλί πού δίνει ό Ζαχιάς στήν κόρη· ένω είναι τό φιλί άκριβώς, πού μεταμορφώνει στή συνέχεια, μέσα στό δημοτικό τραγούδι, τόν κόσμο όλο καί τόν βάφει κόκκινο, —κάτι πού ό 'Αποστολάκης τό θεωρεί, άς πούμε, πιό λογικό ή τό μόνο λογικό: ό ποιητής του τραγουδιού παθαίνει «παραίσθηση», βλέπει «όπτασία» μέ τό ξεαίσιο φιλί καί τά βλέπει όλα κόκκινα. 'Όλα αυτά άνατρέπονται καί άντιστρέφονται στόν Κρυστάλλη: «Στό δημοτικό τραγούδι ό δρόμος είχε άνοιχτεί μέ τήν όπτασία. Πού νά βρεθεί όμως στόν Κρυστάλλη όπτασία, αφού έλειπε όλότελα ή συγκίνηση τής ψυχής· τό φιλί, ή αφορμή τής συγκίνησης καί φυσικά τής όπτασίας στό δημοτικό τραγούδι, στόν Κρυστάλλη ξερχεται στό τέλος —άσημαντη άπόκριση στήν πιό άσημαντη άκόμα περιέργεια του έξωτερικού κόσμου» (σελ. 15).

Ὡστόσο τὸ ἀλλόκοτο, τὸ «θαῦμα» τῆς μεταμόρφωσης τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἔρωτα καὶ τὴν ἐρωτικὴ μέθη παραμένει, καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι· αὐτὸ εἶναι τὸ κύριο. Ὁ πραγματικὸς κόσμος δὲν βάφεται ποτέ κόκκινος, ὅπως βάφεται ὁ ποιητικός κόσμος, ὁ συμβολικὸς κόσμος τῆς ποίησης. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού γίνεται αὐτό, ἡ προέκτασή του ἢ ἡ προϋπαρξή του στὸν ἔξω κόσμο (πρὶν ἀπὸ τὸ φιλὶ τοῦ ποιητῆ) δὲν εἶναι πιά κάτι ἀλλόκοτο, ἀφοῦ ἡ λογικὴ-ψυχολογικὴ συσχέτιση τῶν φαινομένων ἔχει ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὴ μυθικὴ συσχέτιση καὶ ἀφοῦ, ὅπως εἶπα καὶ προηγουμένως, ὁ «ἐξωτερικὸς κόσμος» (ὄχι μόνο οἱ «σύντροφοι», ἀλλὰ καὶ ἡ φύση) εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καὶ ἀντίστροφα, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, μέσα καὶ ἔξω οὔτε, κατ' ἐπέκταση, ὕστερο καὶ πρότερο. Στὸν κόσμο τῆς δημοτικῆς ποίησης, ὅπου ὑπάρχει πολὺς χώρος γιὰ τὸ παρὰ δόξαν, τὸ ἀλλόκοτο, ἀλλόκοτο δὲν εἶναι ἂν ὁ κόσμος βουτιέται καὶ βάφεται στὸν ἔρωτα πρὶν ἀπὸ τὸ Ζαχιά. Ἔτσι γίνεται μιὰ ὄχι ἀσυνήθης μετάβαση ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον στὸ ὑποκείμενο. Ὁ Ζαχιάς εἶναι *μία* ἀπὸ τίς ἀμέτρητες περιπτώσεις, πού τίς ἐξουσιάζει ἡ συμπαντικὴ δύναμη τοῦ ἔρωτα: ἀπὸ αὐτὸν σκιρτάει, στοὺς στίχους τοῦ Κρυστάλλη, ὅλος ὁ κόσμος· καὶ ὄχι μόνο, ὅπως θὰ ἤθελε ὁ Ἀποστολάκης, «τὸ ἐσώτατο εἶναι τοῦ ἐραστῆ» (σ. 9). Ἀπὸ αὐτὸ τὸν κοσμικὸ ἔρωτα κυριεύεται καὶ ὁ βοσκός. Τὸ ποίημα τοῦ Κρυστάλλη, ἐνῶ καθαρὰ βέβαια ξεκινáει ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, δὲν μένει κιόλας σ' αὐτό –τότε θὰ ἦταν περιττὴ ἡ ὑπαρξὴ του. Τὸ ποίημα τοῦ Κρυστάλλη, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ, σάν νὰ ἀποκαλύπτει μιὰ βαθύτερη ἀλήθεια: ὅτι στὸ βάθος ἡ κίνηση τοῦ ἔρωτα δὲν εἶναι ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο στὸ ἀντικείμενο (ὅπως ἀποκλειστικὰ δέχεται ὁ ἀστός διανοούμενος: «καὶ νά! τῶρα ξεχύνεται στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ τοῦ ἀλλάζει ὁλοένα τὴν ὄψη», (σ. 9), ἀλλὰ, πιὸ πολὺ, ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο στὸ ὑποκείμενο, ἀπὸ τὰ ἔξω πρὸς τὰ μέσα, ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἐρωτικὴ φύση, στὸν ἄνθρωπο. Ἀλλὰ βέβαια, γιὰ νὰ τὸ δεχθεῖ κάποιος αὐτό, θὰ ἔπρεπε νὰ θέλει ἢ νὰ μπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ αὐτὸ πού ἐννόησε ὁ Παλαμᾶς, ὅτι ἡ ποίηση τοῦ Κρυστάλλη εἶναι «ἀγρώως φυσιολατρικὴ ποίησις».¹ Ὁ Παλαμᾶς ἦταν σὲ θέση νὰ καταλάβῃ, πόσο κοντὰ στὸ πνεῦμα καὶ τὸ ἦθος, –ὄχι μόνο στὸ γράμμα, ὅπως νόμιζε ὁ Ἀποστολάκης,– τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στάθηκε ἡ ποίηση τοῦ Κρυστάλλη, ὥστε νὰ τελεῖται, ὅπως εἶπε, «μιὰ κάποια συνουσίωσις τῆς ψυχῆς ἐνὸς λαοῦ πρὸς τὴν ψυχὴν ἐνὸς ποιητοῦ» (σ. 471).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ διευκρινίσω καὶ νὰ πλησιάσω τὸν τίτλο τῆς ὁμιλίας μου, ἀπ' τὸν ὁποῖο θὰ νόμιζε κιόλας κάποιος πὼς ἔχω πολὺ ἀπομακρυνθεῖ. Ἀσφαλῶς ὁ τίτλος ἀναφέρεται στὴ στροφή, πού συντελεῖται, τὰ χρόνια ἐκεῖνα, στὴ λογοτεχνία μας. Ὁ ρομαντισμὸς ἐγκαταλείπεται, συνδεδεμένος, γενικά, καὶ μ' ἓνα πνεῦμα λογιωτατισμοῦ, ὅπως τὸν εἶχε ἀφομοιώσει ἓνας κόσμος ἀναθρεμμένος, περισσότερο ἢ λιγότερο, στὸν ἀστικό (ὄχι σπάνια καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος) χώρο. Ἄντ' αὐτοῦ, ὁ ἀγροτικὸς χώρος φανερώνεται. Ἡ στροφή αὐτὴ ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθύτερης ἐπιθυμίας γιὰ ἐθνικὴ αὐτογνωσία διανοουμένων τοῦ ἀστικοῦ χώρου. Ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ ἰδρυτὴς τῆς λαογραφίας, ἢ ὁ Γεώργιος Δροσίνης, μὲ τὸν ὁποῖο δημιουργικὰ συνεργάστηκε ἐκεῖνος, ἦσαν ἀστοί. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Παλαμᾶς, ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ Καρκαβίτσας, ὁ Κρυστάλλης γεννήθηκαν στὸν ἀγροτικὸν χώρο, ὅπου καὶ ἔζησαν γιὰ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο διάστημα, ὥστε, καὶ ὡς μόνιμοι κάτοικοι ὕστερα τοῦ ἀστεως, –κάποτε καὶ μέ παρα-

1. Παλαμᾶς, *Ἄπαντα*, τ. 2, σ. 464.

μονή στο έξωτερικό, όπως ο Βιζυηνός, –νά διαφοροποιούνται από τους προηγούμενους, ενώ, πιο γενικά, και καθεμιά άτομική περίπτωση διαφοροποιείται από τις άλλες.

Έδω θέλησα νά επισημάνω τό βαθμό και τόν τρόπο τῆς διαφοροποίησης τοῦ Κρυστάλλη, μέσα στο εὐρύτερο πλαίσιο τῆς στροφῆς ἀπό τό ἀστικό στο ἀγροτικό.

Ὁ Ἀποστολάκης, ἀθελά του, καί χωρίς νά ἔχει βέβαια καμιά καλή πρόθεση, μέ βοηθάει σ' αὐτό. Φράσεις του, ὅπως: «πέρα ἀπό τό νεκρό γράμμα πρὸς τό πνεῦμα δέν ἔκανε οὔτε βῆμα» (ὁ Κρυστάλλης ἐνν., σ. 4): «ἀστεία παρωδία μπρὸς στο δημοτικό, κατασκευάσμα ἀνθρώπου μέ κλεισμένη ψυχὴ καί μ' ἀνοιχτό μονάχα τό χοντρότερο ὄργανο γιὰ τὴν τέχνη, τό λογικό» (σ. 14): «τό ἔργο τοῦ Κρυστάλλη ἀποδείχνει μόνο διάβασμα καί θύμηση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ» (σ. 66) κ.λπ., δείχνουν, ὅτι ὁ Ἀποστολάκης, προκειμένου νά τοῦ ἀρνηθεῖ ὅποιαδήποτε αὐθεντική σχέση μέ τό δημοτικό τραγούδι, ἐπικαλεῖται –μέ τόν τρόπο ἔστω πού τό κάνει– κάτι, πού εἶναι σκόπιμο καί ἐμεῖς νά μὴν τό ἀγνοήσουμε. Τό «νεκρό γράμμα», τό «λογικό», τό «διάβασμα» ὑπονοοῦν, παραμορφωτικά ἔστω, ὅτι ὁ Κρυστάλλης, μολοντί ὁ ἀγροτικότερος ὄλων, δέν εἶναι ὅπως τόν παρουσίασαν κάποιοι ἄλλοι, ὁ ἄνθρωπος πού κατέβηκε ἀπὸ τὰ βουνά καί ἔζησε καί στὴν πρωτεύουσα τὰ λίγα χρόνια πού τοῦ δόθηκε νά ζήσει ἀνεξέλικτος χωρικός καί βουνήσιος. Ὅρθως ὁ Γιώργος Βαλέτας, χωρίς νά ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ἰθαγένεια τοῦ Κρυστάλλη, τόν λογαριάζει καί ὡς ἓνα καλλιεργημένο ἄτομο, πού δέν μεταφέρει, ἄς ποῦμε, τό ἀγροτικό ἦθος στὴν πόλη ὅπως τό φυσικό κελάδημα ἐνός πουλιοῦ, ἀλλὰ καί μέ τὴν ὑποκείμενη καλλιέργεια καί παιδεία. Τό πρωτόλειό του «Αἱ σκιαὶ τοῦ Ἄδου» εἶναι γραμμένο σέ αὐστηρὴ καθαρεύουσα, κάτι πού καταρρίπτει ἐξ ἀρχῆς τὴν ἐκδοχὴ τοῦ «ἀγράμματος καί ἀσπούδαχτου δημοτικοῦ τραγουδιοῦ». Ἐχει δίκιο ὁ Βαλέτας ὅταν λέει, πὼς ἓνας «ἀνεξέλικτος τσοπάνος» θά ἔπρεπε νά ἐξελεγχθεῖ ἀπὸ τό ὕψος τοῦ τσοπάνη στο ὕψος τοῦ λογίου· ἀλλὰ συνέβη τό ἀντίθετο. Καί ἀπὸ πρόθεση, συνειδητά, γιατί ὁ Κρυστάλλης διατύπωσε ἓνα εἶδος θεωρίας. Ὑποστήριξε πὼς «αἱ μεγάλαὶ ἰδέαι εἰς ἓν ποίημα θά εἶναι ἢ ρομαντισμός ἢ φιλοσοφία καί μυστικισμός. Αὐτὰ ὅμως τὰ εἶδη δέν εἶναι καθόλου ἑλληνικά. Εἶναι φράγκικα. Πολύ περισσότερον δέν εἶναι ποιμενικά καί ἀγροτικά (εἰδυλλιακά)». Σ' αὐτὰ ἐξ ἄλλου ὁ Κρυστάλλης ἐγκαταμινύει τὴν ἀμέσως πρόσφατη ἀγωνιστικὴ ἱστορία τοῦ τόπου: εἶναι ποιητῆς «εἰδυλλιακός» καί ἱστορικός μαζί, γιατί πιστεύει ὅτι οἱ δύο ἀξίες –τῆς λαϊκῆς-δημοτικῆς παράδοσης καί τῆς πρόσφατης ἥρωικῆς καί γεμάτης ἀπὸ τό πνεῦμα τῆς αὐτοθυσίας ἱστορίας– πρέπει νά ἐμβολιάσουν τὴν ὑπὸ διαμόρφωση ἀκόμα τότε νεοελληνικὴ ζωὴ. Ὁ Κρυστάλλης, μολοντί νεαρός ἀκόμα, εἶναι μιὰ συνείδηση ἀνήσυχη, στο κέντρο τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ πατρίδα· μπορεῖ ἐξάλλου νά εἶναι ἀκόμα στ' ἀφτιά του ζωντανὴ ἡ φωνὴ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης. Στό ἔργο του «Αἱ σκιαὶ τοῦ Ἄδου» ἐμφανίζεται καί ὁ Θεωράκης Γρίβας, ἡ «δεξιὰ χεὶρ» τοῦ Μάρκου Μπότσαρη στὴν πρώτη πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Προσέξτε τὴν παρατήρηση τοῦ ποιητῆ στο σημεῖο αὐτό: «τὴν ἐν Κουτσελίω μάχην περιγράφω ἐν τῷ ποιήματι, ὡς ἤκουσα αὐτὴν ἐκ στόματος γηραιοῦ ἐγχωρίου τῆς μικρᾶς ἐκείνης κώμης». Ὁ Κρυστάλλης θέλει νά συνθέσει γλώσσα, –δοκιμάζοντας μάλιστα στὴν ἀρχὴ μέ τὴν καθαρεύουσα, –ἱστορικὴ συνείδηση καί μνήμη, σέ μιὰ δική του ἀντίληψη γιὰ τίς νέες μορφές καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καί κοινωνικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Κρυστάλλης εἶναι τό ἀντίθετο ἀπ' αὐτό πού πίστευε ὁ Ἀποστολάκης. Δίνω ἓνα ἀκόμα δεῖγμα τῆς ἀμεσης

ἐπαφῆς του μέ τή μεγάλη καί ὑψηλή ζωή τῆς παράδοσης. Ὁ «Καλόγηρος τῆς Κλεισούρας» ἀναφέρεται στόν μοναχό πού ἐπαιξε σημαντικό ρόλο στήν Ἑξοδό καί γιά τόν ὁποῖο λίγα καί ἔλλειπῇ στοιχεῖα ἔδωσε ὁ Σπυρίδων Τρικοῦπης. Τά δι- κά του στοιχεῖα ὁ Κρυστάλλης τά συγκέντρωσε, ὅπως λέει, «ἐρευνῶν ἀνά τά σε- βαστά καί πολύτιμα λείψανα τῆς μεγαλουργοῦ γενεᾶς τῆς Ἐπαναστάσεως, μονα- χούς καί ποιμένας τῆς Πίνδου καί πολίτας τῶν Ἰωαννίνων γεραροῦς, ἐν οἷς καί τόν ἀείμνηστον διδάσκαλον Σπυρίδωνα τόν Μάναρην»¹. «Ἀνεβαίνει στίς στάνες, στά τοσπανοχώρια, μαζεῦει δημοτικά τραγοῦδια, θρύλους, ἱστορίες, τοπωνύμια, ποιμενικούς ὄρους, ἦθη καί ἔθιμα (...). Εἶναι φιλόστοργος», γράφει ὁ Βαλέτας. Ὁ Κρυστάλλης ἀγαπάει τήν ἑλληνική φύση, ἀγαπάει τήν ἑλληνική ἱστορία καί πα- ράδοση. Ἀγαπάει βέβαια, καθολικότερα, τήν Ἑλλάδα καί τοὺς Ἕλληνες· τοὺς βλέ- πει σέ μιά τροχιά ἀργοῦ μέν, ἀλλά καί βέβαιου μετασχηματισμοῦ, ἐξαστισμοῦ. Καί θέλει νά τοὺς βοηθήσει· συνδέοντάς τοὺς μέ τή φύση, μέ τό ἥρωικό παρελθόν, μέ τήν παράδοση. Ὅμορφα τά λέει ὁ Παλαμᾶς, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Κρυστάλλη: «μίαν κυρίαρχον ἀνάγκην πληροῖ ἡ ποίησις ἐν γένει: τήν ἀνάγκην, ἡ ὁποία ποτέ δέν πα- ρέρχεται» ἐξ ἡμῶν, τήν ἀνάγκην, ἡ ὁποία μᾶς φέρει ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν, ἀπό στιγ- μῆς εἰς στιγμήν, νά φεύγωμεν τό παρόν, νά λησμονῶμεν τό περιστοιχίζον καί νά προσηλωμέθα εἰς τό ἀπόν, εἰς τό μεμαρυσμένον ἐξ ἡμῶν κατά τόπον ἢ κατά χρό- νον· εἰς τήν ἀνάγκην ἡ ὁποία μᾶς φέρει ἐμπρός εἰς τήν χώραν τῶν ὀνείρων, ἡ μᾶς στρέφει ὀπίσω πρὸς τόν κόσμον τῶν ἀναμνήσεων. Καί ὅ,τι ἰδιαίτερον μᾶς ἐνδια- φέρει ἐνταῦθα, ἡ ποίησις τοῦ Κρυστάλλη ἐκπληροῖ τήν ἀνάγκην τήν ὁποίαν ἡ κοι- νωνία αἰσθάνεται, εἰς τὰς εἰλικρινεστέρας καί ποιητικωτέρας στιγμᾶς της, νά ἐπα- ναστρέφῃ εἰς τήν φύσιν. Ἡ φωνή τοῦ ποιητοῦ δίδει τό σύνθημα τῆς ἐπαναστροφῆς ταύτης. Εἰς τὰ ἄδυτα τῆς καρδίας τοῦ ἀστοῦ, ὅσον καί ἂν τόν ἐξελέπτυνεν ἡ πρό- οδος, ὅσον καί ἂν τόν ἐμόρφωσεν ἢ τόν παρεμόρφωσεν ὁ πολιτισμός, κοιμᾶται κατά τό μᾶλλον ἢ ἥττον βαθῶς, ὁ φυσικός ἄνθρωπος, ὁ πρωτογενῆς ἀγρότης· τόν ἐν αὐτῷ κοιμώμενον ἄνθρωπον, τόν ἄπλαστον καί τόν ποιητικόν, ἀφυπνίζει καί συνταράσσει ἐκάστοτε, κελάδημα Μούσης, ὡς ἡ Μοῦσα τοῦ Κρυστάλλη· τόσον βα- θύτερον, ὅσον γλυκύτερον εἶναι τό κελάδημα. Τά ὁστᾶ τὰ ξηρά ἀκούσατε λόγον Κυρίου» (σ.482).

Ὁ Κρυστάλλης, ὡς «φυσικός ἄνθρωπος» καί «πρωτογενῆς ἀγρότης», θυμίζει στόν ἀστό τήν ὑπαρξή τῆς φύσης, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος προηγουμένως πέρασε ἀπό τήν ἀστική καλλιέργεια (προσθέτω τήν παρατήρηση τοῦ Βαλέτα, πῶς τό Συρράκο ἦταν κοινότητα μέ ἀνθηρό πολιτισμό, ἀλλά καί ὁ πατέρας του, ἔμπορος, εἶχε εὐρύ πνευματικόν ὀρίζοντα· πβ. Α΄, σ. 14-6).

Κυρίες καί κύριοι,

Εἶναι συγκινητικό, ὅτι ὁ Παλαμᾶς, τό 1894, νεκρολογώντας τόν Κρυστάλλη, ἔδινε ἀποστομωτική ἀπάντηση στόν Ἀποστολάκη, σαράντα τρία ὁλόκληρα χρόνια πρὶν ἐκεῖνος διατυπώσει τήν κατηγορία του: «Ἄν ὑπάρχουν ἄνθρωποι μέ πνεῦμα καί μέ καρδίαν –καί ὑπάρχουν βέβαια– μένοντες ψυχροί καί ἀδιάφοροι πρὸ τοῦ ἄσματος τοῦ Κρυστάλλη, ἅς μή καταλογισθῇ βέβαια εἰς βάρος τοῦ ποιητοῦ ἡ ψυχρότης καί ἡ ἀδιαφορία τῶν ἅς ἐξηγηθῇ τοῦτο ἀπό τήν διάθεσιν τῶν ψυχῶν ἐκείνων, αἵτινες ἔχουν τήν φύσιν ξένην πρὸς τό ἄσμα τοῦτο» (σ. 482).

1. Βλ. Ἑπαντα Κρυστάλλη, ἔκδοση Γ. Βαλέτα, τ. Α΄, σ. 104.

Ο ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΟΥ

ΚΑΠΟΙΕΣ ΕΣΦΑΛΜΕΝΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ

“Όταν ζούμε μέσα σέ μία οργανωμένη κοινωνία είναι φυσικό νά δεχθούμε τόν τρόπο πού θά μάς αντιμετωπίσουν οί άλλοι στήν καθημερινή μας ζωή, στό έργο τό όποιο πιθανώς θά πραγματοποιήσουμε κατά τόν ροϋν τής ζωής μας καί έν γένει τήν εικόνα, τήν όποία δίνουμε πρός τά έξω μέ τόν τρόπο πού έμείς αντιμετωπίζουμε τόν έαυτό μας. Άντιμετωπίζονται βέβαια καί μέ διάθεση κριτικής ώς επί τό πολύ όλοι οί άνθρωποι, είτε από τόν περιγυρό τους, είτε από ευρύτερο κύκλο, ανάλογα μέ τίς ασχολίες τους.

“Η ζωή μου έμαθε, ότι τά άτομα αυτά πού θεωρούνται φτασμένα δέν είναι επική μέ τούς συνανθρώπους τους καί ακόμα δέν συγχωρούν τήν επιτυχία, όπου τούς είναι δυνατόν νά τήν ψέξουν, νά τήν ειρωνευτοϋν, νά τήν απορρίψουν. Βασικά όμως δέν στηρίζουν καμιά προσπάθεια. “Ισχύει τό “οὐδείς μετά από μένα”.

“Ο ποιητής είναι ένα πρόσωπο πού κρίνεται καί ή ποίηση περνά από επικίνδυνες δοκιμασίες καί πιστεύω έγώ ότι όφείλεται στήν έκάστοτε γνώμη (ανάλογα μέ τήν εποχή) τής κοινωνίας. “Η ένόραση τοϋ κόσμου από τόν ποιητή είναι τελείως διάφορη από τήν γνώμη εκείνων πού ασχολοϋνται μαζί της. Δευτερογενώς, καί πού πιθανώς ποτέ δέν θά μπορέσουν νά αναγνωρίσουν τά πάθη τοϋ ανθρώπου τοποθετώντας τα σέ ένα επίπεδο όμορφιάς. “Η ποίηση είναι τέχνη, γράφουν πολλοί. Δέν δέχομαι τήν άποψη έτσι απλά. “Η ποίηση είναι ταλέντο καί τά άποτελέσματά του μεγάλες αλήθειες, άόρατες γιά τούς πολλούς, πού όταν σφυρηλατηθοϋν γίνονται καλλιτεχνήματα.

“Ετσι δέν δέχομαι ότι ό ποιητής άποζητᾶ νά παρουσιάσει ύπάρχοντα όσο γίνεται καθαρά στή συνείδηση τοϋ ανθρώπου. “Αντίθετα, πιστεύω ότι τά παρουσιάζει όπως εκείνος βλέπει καί πού αρκετές φορές όμως είναι όμορφές κοινής άποδοχής. “Αρκεί οί άνάγκες επιβίωσής του νά μήν είναι άπελπιστικά σκληρές, γιατί τότε κάμπτονται οί ήθικές του αξίες, ό λόγος του διαφοροποιείται καί ή τέχνη καί τό ταλέντο του στρατεύονται στίς άμεσες ανθρώπινες άνάγκες του.

Καί είπαν οί προλαλήσαντες τήν ιστορία τής ζωής τοϋ Κρυστάλλη καί ήταν ή ίδια, μά από θέαση διαφορετικής σκοπιάς. “Όμως έγώ, ως Συρρακιώτισσα, ως έρευνήτρια 45 χρόνια τοϋ “Ηπειρωτικού χώρου, θέλω, ειδικά γιά τόν ποιητή, μαζί μέ τά γνωστά πού πρέπει νά επαναλαμβάνονται καί νά ερευνώνται, όπως είναι ό σκοπός τοϋ συνεδρίου τούτου, νά άκουστοϋν καί κάποιες αλήθειες πού δέν ειπώθηκαν καί λάθη πού έγιναν γιά τόν νέο αυτόν ήρθε στήν “Αθήνα, τήν ελεύθερη πατρίδα, τήν πόλη τοϋ φωτός, τών διανοουμένων, οί όποιοι ύποτίθεται πώς ήταν καί είναι πάντα τά μεγάλα άνεξίκακα παιδιά πού μέ μεγάλη καρδιά, διορατικό μάτι επιβραβεϋουν έργα.

Ἡ οἰκογένεια τοῦ Κρουστάλλη ἦταν ἀπὸ τίς πιὸ παλιές καί συγκαταλέγονταν στὴν τάξη τῶν Ραφτάδων. Γιά τοὺς Ραφτάδες τοῦ Συρράκου συλλέγω πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς μου πρῶτα καί ὕστερα ἀπὸ ὅ,τι γράφτηκε γι' αὐτοὺς ἢ εἰπώθηκε ἀπὸ τώρα καί 40 χρόνια πού ἀρχισα νά ἐρευνῶ καί ἐλπίζω νά βρῶ τὸ σωστό, πάντα ταῦτα ἐάν ὁ πανδαμάτωρ χρόνος τὸ ἐπιτρέψει. Ἀπὸ αὐτοὺς βγῆκαν ἐπιστήμονες, βιοτέχνες, ἔμποροι καί ἄλλοι. Γιά τοὺς Συρρακιῶτες κτηνοτρόφους, καί ἰδιαίτερα τοὺς τῆς Πρεβέζης, ἔκαμε μια λαμπρὴ ἐργασία ὁ λέκτωρ τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων Βαγγέλης Αὐδίκος.

1. Τὸ ὄνομα ἦταν Κρουστάλλης, Κρουσταλλένιος, λαμπρός, ἀστραφερός.

2. Δέν ἦταν κτηνοτρόφος, τσέλιγκας ἢ τσοπάνος, κακὴ ἐκτίμηση στὴν ὁποία δσα κι ἂν τοὺς λές αὐτοὶ ἐμμένουν. Ὁ πατέρας του ἦταν μεγαλέμπορος στὰ Γιάννενα. Σέ μιὰ ἀπὸ τίς τελευταῖες ἐπιστολές του στὸν Σπύρο Λάμπρο γράφει: «Τὰ Ἰωάννινα ὅμως, τὰ προσφιλῆ Ἰωάννινα, τὰ ὁποῖα μέ ἠγάπησαν τόσο, ὥστε ἐφαιδρύνθησαν ἀκούσαντα ὅτι ἐσώθην εἰς ἔδαφος ἐλληνικόν, ἐλεύθερον καί ἐορτάσαντα τὰ Χριστούγεννα πλήρη χαρᾶς καί χαρμοσύνων ὁμιλιῶν ἐν ταῖς ἐσπερίσι διὰ τὴν σωτηρίαν μου καί προχθές ἀκόμη τὴν νύχτα τῆς Παρασκευῆς τῆς 13 πρὸς τὴν 14ην τρέχοντος μηνός, καθ' ἣν ἐτελέσθη ἐν τῇ μεγαλυτέρᾳ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἰωαννίνων, τῷ Ἀρχιμανδρεῖ, ἀγρυπνία ὑπὲρ ἐμοῦ, ἀθρόοι ἐσπευσαν καί παραστάθηκαν ἀπὸ τῆς 7ης μέχρι τῆς 11ης ὥρας, ὡς θὰ σᾶς εἴπῃ καί ὁ ἐκεῖ εὐρισκόμενος καί παραστάς Κ. Μητσάκης (ὡς μοι γράφει ὁ πατήρ μου), τὰ Ἰωάννινα, λέγω, τὰ τόσο ἀγαπητὰ μου...»

Ἦταν ἀπὸ τοὺς Ραφτάδες λοιπόν, πού πάει νά πεῖ, ἓνας ἐντελῶς διαφορετικὸς τρόπος ζωῆς ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν κτηνοτρόφων. Εἶχε γνώσεις ἀπ' τὴν κτηνοτροφικὴ ζωὴ; Βεβαίως, ὅπως ὅλοι μας τίς ἀποκτούσαμε ἀπ' τὴν περίοδο πού διανύαμε κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους τῆς ὑπαίθρου, ἀλλὰ καί βιώματα, ἂν θέλετε. Γι' αὐτὸ ἐξανίσταμαι, ὅταν βλέπω σκίτσα σέ ἐκδόσεις, εἰκονογραφήσεις, πού δείχνουν τὸν Κρουστάλλη ὑποτίθεται, καί παριστάνουν ἓναν τσοπάνη μέ φορεμένη κάπα, τσαρούχια κ.λπ. καί μιὰ φλογέρα. Ὁ Κρουστάλλης δέν ἔπαιζε φλογέρα, μαγευόταν ὅμως ὅσες φορές τοῦ δινόταν ἀφορμὴ νά τὴν ἀκούσει.

Ὅλοι λένε ὁ Κρουστάλλης γράφει ὅ,τι ἔζησε γιατί αὐτὸ ἦταν καί τὸ φυσικὸ του πλάισιο. Ὅ,τι ἔζησε περιοδικῶς νάι, καί ὅ,τι ἔπιασε τὸ διεισδυτικὸ του βλέμμα, ἀλλὰ τὸ φυσικὸ του ὅπως εἶναι πλάισιο ὄχι ὅσο ἀφορᾷ τὸ βουνὸ καί τὴ στάνη, γιατί ἐμεῖς πού καταγόμεθα ἀπὸ ὀρεινὰ κεφαλοχώρια γνωρίζουμε κάλλιστα πῶς ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ χωριοῦ, ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν τσοπάνηδων στὰ βουνὰ ἀπείχε παρασάγγας. Ἀπὸ τὰ 12 χρόνια καί ὕστερα, ὡς τὴν ὥρα πού ἔφυγε κυνηγημένος, ἔζησε σάν ἀρχοντόπουλο μεγαλέμπορον μέσα στὰ Γιάννενα.

Εἶναι ἀριστοῦργημα, ὅπως ἔλεγε ὁ Γαβριηλίδης «τὸ κέντημα τοῦ μαντηλιοῦ». Αὐτὸ εἶναι τὸ φυσικὸ καί κοινωνικὸ του περιβάλλον, ἔχει τὴν ξανθὴ κόρη πού κεντάει ὅ,τι ἔχει δεῖ, ἔχει ἀκούσει, ἔχει διαβάσει ὁ ποιητής. Κι ἡ κόρη; Στὴν ἄκρη τοῦ γυαλοῦ. Δέν γνέθῃ, δέν ὑφαίνει. Κεντάει; κεντάει. Κάτι πού κάθε ἀστὴ ἔκανε ἐτοιμάζοντας τὴν προίκα τῆς.

Καί κάτι πολὺ σπουδαῖο καί ἀπογοητευτικὸ. Ὁ Κρουστάλλης σιδερένιος σάν ἀγαλμα. Ὁ ποιητής πού ὕμνησε τὰ βράχια, τὰ βουνὰ, τὰ περὶ φανα πουλιά, σάν τὸν ἀητό, φτιάχτηκε, παρόλες μου τίς προσπάθειες, σιδερένιος. Μέ τὴν κάπα πού ποτὲ δέν φόρεσε καί τίς μουστάκες σάν καπετάν Βεληγκέας, Κρίμα. Κι εἶναι στό χωριὸ του ἔτσι, κι εἶναι στό πατρικὸ του σπίτι πού εἶχε τὴν καλοσύνη ὁ τε-

λευταῖος ἀγοραστής νά τό χαρίσει στήν κοινότητα καί πού βρίσκεται κοντά στόν κήπο τῶν προτομῶν τοῦ Κωλέττη καί τοῦ Ζαλοκώστα.

Μία ἀκόμα πληροφορία μέ τήν ὁποία ἐπίσης δέν συμφωνῶ.

Σύμφωνα μέ τόν βιογράφο του, τόν Περάνθη: «Μπῆκε στήν Ἀθήνα φορώντας ἕνα βλάχικο κανελί πανωφόρι μέ βελούδινο γιακά. Στόν ὦμο του εἶχε περασμένο τόν χαρακτηριστικό βλάχικο τορβά καί στό δεξί τό χέρι κρατοῦσε τήν ἀγκλίτσα του. Μιλοῦσε ἔντονα ἡπειρώτικα, πράγμα πού προκαλοῦσε τόν περίγελο τῶν πρωτευουσάνων». Γιά ὄνομα τοῦ Θεοῦ! Ἕνας νέος, πού ἔφηβος ἀκόμη ἐξέδωσε «Τίς Σκιές τοῦ Ἄδου» καί πεζά σέ γλώσσα καθαρεύουσα, πού φοίτησε στή γεραρά Ζωσιμαία Σχολή καί ἀρχίζει νά καλλιεργεῖ τό πρῶτο ποιητικό του ταλέντο δέν ἤξερε νά μιλάει σωστά ἑλληνικά; Καί οὔτε ἀντιλαμβάνομαι πῶς, ἀφοῦ ζοῦσε στά Γιάννενα, ὅπου τά παιδιά ντυνόταν κατά τόν ἴδιο τρόπο μέ τά παιδιά τῶν ἄλλων πόλεων, καί συνεπῶς τῆς Ἀθήνας, ὁ Κρυστάλλης ὑστεροῦσε; Ὅχι δέν εἶναι ἔτσι. Ἦταν ἀπλά ἕνας γεννημένος συγγραφέας, πεζογράφος, ἱστορικός, λαογράφος, ποιητής καί στήν ἐπιστημονική μελέτη τῆς δημοτικῆς πού ἔκανε ὁ Χατζιδάκης, τό κήρυγμα τῆς πρακτικῆς χρήσης τῆς ὁ Ψυχάρης, τή μελέτη τῶν λαϊκῶν παραδόσεων ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἐκεῖνος βρέθηκε ἀρκετά προετοιμασμένος, ἐπεὶ εἶχε κάνει σκοπό τῆς ζωῆς του τήν ἐρευνα τῆς παράδοσης ἀπό 18-19 καί 20 χρονῶν πού πηγαίνει στό Σούλι, στό Μαλακάσι, στό Ζαγόρι καί στόν κάμπο, στά χωριά τῆς Λάμαρης πού ξεχειμάζουν οἱ χωριανοί του.

Τήν ἀφατὴ πίκρα τήν πῆρε ὁ ποιητής ὅταν ἔφτασε στήν Ἀθήνα καί διαφεύτηκαν ὅλες του οἱ ἐλπίδες στό ὅτι θά εὑρίσκει ὄχι μόνο κατανόηση, ἀλλά καί κάποια ἐπιβράβευση τοῦ ἔργου του πού μέ τόση παρατηρητικότητα, «ἐρευνα», ἐπιμέλεια, ἀγάπη ἔγραφε. Οἱ ἐπικριτές βρέθηκαν πολλοί καί χτύπησαν ἕνα νέο λογοτέχνη, ἕνα ἀδύναμο παιδί, ἕναν ἄνθρωπο πού δέν εἶχε τίς ἴδιες μ' αὐτοὺς προσβάσεις νά ἀπαντήσει, γιατί, ὅπως γράφει ὁ Βρέλλης, δέν κανονόρχισε δουλόπρεπα σέ καμιὰ σχολή καί γιατί ἡ ἔμπνευση καί τό ταλέντο του ἔπρεπε νά ἀναγνωριστοῦν, «ἀγοραστοῦν» ἀπό σαλόνια κοσμικά. Ἐρριξαν λάσπη γιά νά κάνουν θόρυβο στό δικό τους ὄνομα. Καί ἰδοὺ ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης, καθηγητὴς τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης, εἶρων καί ἐμπαθής, ἀρνητὴς τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, παραδέχτηκε μόνο τόν Σολωμό. Τόν ἀπεκάλεσε ἄμουσο καί ἄνθρωπο πού τοῦ ἔλειπε ὁλότελα ἡ συγκίνηση τῆς ψυχῆς καί εἰρωνευόταν λέγοντας: «Τί παραμύθια, τί ἀνόητες ἱστορίες στό τραγούδι τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, δύσκολα κρατᾶμε τό χασμουρητό».

Καί ὁ λογοτέχνης Ἀλέξανδρος Κοτζιάς ἐξετράπη σέ χυδαῖες προσωπικὲς ὕβρεις. Καί ὁ πρῶτος μέ ἀρσενικό ὄνομα Ἀλκης Θρύλος, Ἑλένη Οὐράνη, δείχνει μιὰ ἀπύθμενη κακία καί μίσος γράφοντας: «Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι δέν γράφτηκε οὔτε μιὰ δυσμενὴς κριτικὴ γιά τό ἔργο του, θαυμάστηκε γιατί ἡ ἐποχὴ του ἦταν τόσο χαμηλά, ὥστε νά ἀναδεικνύονται ἀναγκαστικά οἱ μετριότητες. Οὔτε στιγμή δέ διανοήθηκε νά μάθει μιὰ ξένη γλώσσα». Καί λέγω, ὅτι πέρα τοῦ ὅτι ὁ Κρυστάλλης μάθαινε γαλλικά καί γερμανικά, λέγω δέν συνειδητοποίησε ποτέ αὐτὴ ἡ κυρία ὅτι ὅταν λές στή μητρικὴ σου γλώσσα ἀμάθειες, ἀνακρίβειες, κακίες, ἢ διαβολιές, τό ἴδιο ἐπαναλαμβάνεις καί σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη γλώσσα τοῦ κόσμου; Σαφῶς γιὰ τήν ἐπικοινωνία τῶν λαῶν, γιά τήν ἀνάγνωση καί κατανόηση τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας εἶναι ἀπαραίτητη ἡ γνώση ξένων γλωσσῶν, ἀλλὰ οὐδαμῶς μᾶς μετατρέπει τό χαρακτήρα. Ἀκόμα, δυστυχῶς, τόν ποιητὴ χτύπησε καί ὁ Φῶτης Πολίτης πού ἔπρεπε νά τόν ἀγκαλιάσει μέ τήν εἰδικότητά του.

Καί βέβαια υπήρξαν οἱ ἐκτιμητές τοῦ ἔργου του, οἱ ἐγκωμιαστές. Τό '12-'17 ὁ Γάγαρης δημοσιεύει τόμους καί τό 1930 Ἑγκώμια καί Πολεμική μαζί. Βιογράφοι ἐνδιαφέρονται γιά τό δράμα του, λαογράφοι γιά τά δημοτικά στοιχεῖα, λεξικογράφοι γιά τή γλώσσα. Γίνεται τίτλος ἐφημερίδων, μυθιστόρημα, ὄνομα δρόμων, ἀναμνηστική πλάκα, βρύση, ἀνδριάντας.

Ῥστεροφημικές ἐκδηλώσεις καί ἐπαινοὶ γιά τό ἔργο του. Ἄννινος, Δαμβέργης, Χατζόπουλος, Μαρκοράς, Καμπούρογλου, Ταγκόπουλος, Σκίπης, Καραντώνης, Τέλλος Ἄγρας, Περάνθη καί πολλοί ἄλλοι, ὀρισμένοι δέ λέγοντας τά παρακάτω. Ὁ Ψυχάρης εἶπε: «Στά λίγα χρόνια πού ἔζησε μᾶς ἀνοῖξε τό δρόμο γιά τήν ὁμορφιά τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης». Ὁ Παπαδιαμάντης τόν ὀνομάζει ἀγνό, δημοτικό ποιητή. Ὁ Καμβύσης δραματοποιεῖ τήν περιπέτειά του μέ τό «Δαχτυλίδι τῆς μάνας» πού μελοποιεῖ ὁ Καλομοῖρης. Ὁ Ξενόπουλος λέει πώς εἶναι γνώστης καί τεχνίτης ἀπ' ὀλους μεγαλύτερος, ἀπό τόν Παπαδιαμάντη, τόν Μωραΐτιδη, τόν Ἑπαχτίτη καί αὐτόν ἀκόμα τόν Καρκαβίτσα, γιατί στόν Κρυστάλλη δέν ὑπάρχει καμιά ἐπιτήδευση, τίποτε τό ἐξεζητημένο, ἀλλά ὀλα εἶναι φυσικά καί γνήσια. Καί ὁ Παλαμᾶς:

*«Κρυστάλλη τό τραγοῦδι σου στέκουν τό ἥκολογάνε
καί τῶν καιρῶν τό πέρασμα καί τῶν ὥρῶν οἱ γύροι
καί τό κρατοῦν ἀχάλαστο καί το κοιτοῦν ὥς νᾶναι
στό κύμα ἀπάνω τοῦ ρυθμοῦ, τῆς Ἄρτας τό γιοφύρι».*

Καί ἄλλοῦ ὁ ἴδιος: «Δέν εἶναι λαός πού βρίσκεται ἢ πού γίνεται ποιητής, εἶναι ὁ ποιητής πού βρίσκεται» (βρίσκει τόν ἑαυτό του δηλαδή).

Ὁ Σπύρος Μελάς γράφει: «Δέν εἶμαι οὔτε θαυμαστής ἑξαλλος, μά οὔτε καί ἀρνητής ἀδυσώπητος τοῦ ἔργου του. Τέτοιες τάσεις δέ δείχνουν κριτικό πνεῦμα... Ἡ φλογέρα τοῦ Κρυστάλλη ξαναεἶπε μ' ἄλλο παράλληλο τρόπο τοὺς δημοτικούς σκοπούς... Μαθαίνει τό τσπάνικο σουραῦλι γιά νά μπορέσει νά τοῦ φυσήσει τήν προσωπική του πνοή... Ἀλλά πάνω σ' αὐτή τήν προσπάθεια ξανοίγει δρόμο προσωπικό... Ἐχει ὀμως ὀδηγό, τούτη τη φορά, ὀχι πιά τόν ἀνώνυμο τραγουδιστή τῶν δημοτικῶν μνημείων, παρά τό Θεόκριτο. Εἶναι ἡ μορφή πού τόν δασκαλεῦει στά μυστικά τῆς προσωπικῆς τέχνης. Ἀλλά τά καινούργια τοῦτα μαθήματα, ὀπου ἀρχίζει νά μισοφανερώνεται ὁ τεχνίτης, ἔρχεται νά κόψει μέ ὀγρια σπαθιά ὁ θάνατος».

Ο ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ ΙΚΕΤΗΣ

Εἶπαμε παραπάνω ὅτι αὐτό τό νέο παιδί πού βρέθηκε «ἄπραγο» κι ἄφαντο στόν κόσμο τόν ἄγνωστο, γι' αὐτόν πίστεψε βαθιά μέσα του πώς θά ἔχει συμπαράσταση πλήρη γιά νά μπορέσει νά ἐπιζήσει κατ' ἀρχήν, νά μορφωθεῖ καί νά γράψει. Ὅμως ἡ ζωή του ἦταν τρισάθλια. Ὅπως γνωρίζουμε, ἀπευθύνεται στόν καθηγητή Παν/μίου Σπυριδῶνα Λάμπρο, ὁ ὀποῖος τοῦ συμπαραστάθηκε ὕλικά καί ἠθικά κάπως, ἀλλά δέν ἔλυσε τό πρόβλημά του. Ἀπευθύνεται παντοῦ γιά δουλειά, ἀλλά ἡ δουλειά πού βρίσκει περιοδικά εἶναι ὕποτυπώδης, εἶναι ἄσχημα πληρωμένη καί φθείρει τήν ὕγεια του. Βλέπει ὅτι δέν μπορεῖ νά σταθεῖ στήν Ἀθήνα, πεινάει. Ἀπευθύνεται σέ ἕνα γεωργοκτηματία στή Θεσσαλία νά τόν πάρει ὕπἄλληλο στά κτήματα, ζητάει νά πάρει κάποια ὕποτροφία καί ἀπευθύνεται στόν πρύτανη

Μυστριώτη, αλλά «ὁ πονηρός Ἀρκάς ὑπεσχέθη μέν, ἀλλὰ μετέπειτα διόρισεν συμπολίτη του», γράφει ὁ Β. Κραψίτης στήν ἐρευνά του. Τήν εὐγνωμοσύνη του ὁ δὺςμοιρος ποιητής πρὸς τὸν προστάτη του Σπύρο Λάμπρο ἐκδηλώνει ταπεινότητα στίς 12 Δεκεμβρίου τοῦ 1889 στή γιορτή του:

*«Πόσοι μεγάλοι φίλοι Σου σήμερα θε νά ῥθοῦνε
γιά τή γιορτή σου γκαρδιακές εὐχές νά σ' εὐχηθοῦνε.
Σ' ὄλες αὐτές ἀνάμεσα καί γώ μιὰ θά σοῦ πῶ,
μιὰ ροδομύριστη εὐχή σέ τραγουδιοῦ σκοπό.
Κι εἶν' τό τραγοῦδι τοῦ πουλιοῦ πού ἀπ' τή ζεστή φωλιά του
ἄγριος χειμώνας τό ἴδιωξε καί ἔρημο στά ξένα,
σέ χίλιες καταφρόνες, μόνη παρηγοριά του
καί μόνη ἐλπίδα του χρυσή, εὗρε σιμά σ' Ἑσένα!»*

Πόσο φοβερό εἶναι ἓνας προικισμένος ἄνθρωπος νά χαιρετίζει δουλόπρεπα συνάνθρωπό του γιά τήν ἀνάγκη ὅχι τοῦ «εὖ ζεῖν» ἀλλά τοῦ «ζεῖν». Πόσο φοβερά θά πρέπει νά αἰσθάνεται κανεῖς ὅταν δέν ἔχει νά προσφέρει στοὺς μαικῆνες τοῦ πλοῦτου ἢ τῆς ὑψηλῆς κοινωνικῆς στάθμης ἀκριβὰ γι' αὐτοὺς δῶρα καί στίβει τήν ψυχὴ του γιά νά τοὺς ἐκφράσει μ' αὐτὸ πού ἔχει, τοὺς στίχους του, τήν εὐγνωμοσύνη του.

Το ἰδεατὸ, τὸ φυσικὸ καί τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ἡ πεμπτοσύνη τῆς ποίησης τοῦ Κρυστάλλη. Ὅμως ὅταν ρώτησε ἓνα δικηγόρο στήν ἀρχὴ γιά τὸ ἔργο του ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε: «Αὐτὰ εἶναι μπανταλά καί νά μὴν ξαναγράψεις». Καί ὁ ποιητής σκέφτηκε ὅτι θά τοῦ ἤρμοξε ἡ ἀπάντηση: «Κάμε ἐσὺ καλύτερον» πού λέει ὁ κόσμος, ἡ τὸ τοῦ Ζαλοκώστα: «Ἐσὺ εἶσαι τόσο ἀσχημος καί ἡ Μούσα τόσο ὠραία». Μά ὁ ποιητής ὑπέφερε ἀπὸ τήν πεζότερη, τῇ ρεαλιστικότερῃ ἀνάγκῃ πού μεταβάλλει τοὺς ἀνθρώπους σέ θεριά ἢ τοὺς σκοτώνει. Καί εἶναι ἡ πείνα, ὅχι ἡ δυστυχία, οὔτε τὸ θανατικὸ, ἡ πείνα, κάτι φοβερό.

Ἐγὼ πού γνώρισα τήν κατοχή, ἀλλὰ εἶχα προλάβει νά δῶ σέ νεαρή ἡλικία νά κομπορημονοῦν καί νά τεντώνονται σά διάνοι, πιστεύοντας ὅτι δέ θά ἔχαναν τὸ στῦλ τους ποτέ καί γιά τίποτα, φτασμένους ὡς πρὸς τὴ διανόηση Ἀθηναίους, ὅπως ἀποκαλοῦν τοὺς ἑαυτοὺς των, νά πεθαίνουν ἀπὸ τήν πείνα, μέ φουσκωμένες κοιλιές ἀπὸ τὴ λαχανίδα, νά ζητιανεύουν ἓνα κομμάτι ψωμί ἀπὸ ροκανίδια, χάνοντας κάθε ἀξιοπρέπεια καί πουλώντας μόνο τὰ βιβλία τους μέ τήν ὁκά γιά χαρτί περιτυλίγματος, νιώθω, ἐνιωθα πάντα βαθιὰ θλίψη γι' αὐτὸ τὸ Ἑπειρωτὸ-πουλο πού γράφει στὸν Δαμβέργη, διευθυντὴ τῆς "Ἑβδομάδος": «Τί νά ἔκαμα; νά πεθάνω τῆς πείνας;» Καί ἐκφράζει σέ ρίμα τήν ἀπελπισία του. «Πεινῶ, κρύνω τὸ φτωχὸ, παγώνει ἡ γῆ, ἡ ὥρα περνᾷ, ἡ νύχτα ἐρχεται. Ἀχ! πού νά κοιτασθῶ, μέ τί νά σκεπασθῶ;»

Ὁ Κρυστάλλης λοιπὸν δέν μπορούσε νά ἔχει τήν ἀνεξαρτησία τῆς τέχνης καί δέν θά μάθουμε ποτέ τί θά εἶχε γράψει ἂν τὴν εἶχε. Γράφει ὁ Δ. Σιωμόπουλος: «Δέν ἦταν ὁ Κρυστάλλης ὁ ὄνειροπαρμένος στιχοπλόκος πού ὑπάκουε μόνο στίς ἐμπνεύσεις του, ἀλλὰ μελετοῦσε τὰ θέματά του, ἤλεγχε τίς λεπτομέρειες, ὅπως συμβαίνει σέ κάθε ἀξιοσυγγραφέα ἢ ποιητὴ». Μελέτησε ἡθογραφία, γλώσσα καί καταστάλαγμα ἦταν ὁ ποιητικὸς λόγος. Ἦταν σαφῶς προσωπικότητα πολυσύνθετη, ἀφοῦ ἀποτελεῖ πηγὴ γιά λαογραφικὲς πληροφορίες, ἱστορικὲς καί γνώση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Ὁ Ταγγόπουλος γράφει: «Ἐπρεπε νά πεθάνει γιά νά τοῦ ἀναγνώρισουν τό ἔργο οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς του. Ὅμως τόν ἀναγνώριζε ὁ λαός, ὁ κόσμος μας ὁλόκληρος». Καί αὐτό εἶναι τό σωστό, γιατί ὁ Π. Δημητρακόπουλος γράφει: «Ὁ ποιητής εἶναι γιά τούς πολλούς. Ἀλλοίμονο σέ κείνον πού τόν ἀναγνωρίζουν μόνον σοφοί καί τόν ἀποκηρύττουν οἱ ἀγράμματοι. Οἱ στίχοι του σέ δεκαπεντασύλλαβο μοιάζουν νά γράφτηκαν γιά πάντα».

Μόνον ὁ Θεόκριτος, εἰδυλλιογράφος Ἕλληνας ἀπό τίς Συρρακοῦσες στά 300 π.Χ. καί ὁ Κρυστάλλης φέρουν τό ὁμηρικό πνεῦμα. Ὅμως, ὅπως λέει ὁ Περάνθης, ὁ Θεόκριτος ἔζησε στό τέρμα μιᾶς ἐνδοξης φιλολογικῆς διαδρομῆς, ὁ Κρυστάλλης βρέθηκε στήν ἀρχή. Εἶναι μαχητής τοῦ δημοτικισμοῦ. Καί τόλμησε, ἔγραψε στή δημοτική ὅταν κυριαρχοῦσε ἡ καθαρεύουσα.

Μά ὅπως εἶπαμε εἶναι πολυσύνθετος, γράφει πεζό λόγο, μιᾶ διατύπωση σκέψεων, ἀπόψεων καί δέχομαι πώς καταρχήν ὁ πεζός λόγος ἐξαρτᾶται ἀπό τήν παρουσία τῆς φύσης, ἀπό τά προστάγματα τῆς ζωῆς, ἀπό τά ἥδη τεχθέντα, ἱστορία πιθανῶς, καί τά τεκτενόμενα. Γι' αὐτό πρέπει σέ ὁποιαδήποτε κοινωνία, πρωτόγονη ἢ προχωρημένη, νά ὑπάρξει ἀνεξαρτησία τῆς τέχνης.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

Ὁ ἴδιος λέει πρὸς τό φίλο του τόν Μητσάκη στίς 11/12 τοῦ 1891: «Ἐπλάσθηκα ποιητής, ἐπλάσθηκα νά ζῶ μέ τόν ἰδανικό κόσμο, ὅπως ὅλοι οἱ ποιητές». Εἶναι ὑπέροχα τά ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη, ὁ χαρακτηρισμός πού μπορεῖς νά τούς δώσεις, ἂν ἐντυφῇσεις σ' αὐτά καί ἂν σέ συνελάξει ἡ Μοῦσα τῆς αὔρας, τοῦ βουνοῦ καί τῶν λιβαδιῶν τό ἡλιόγερμα, τό μόνο πού μπορεῖς νά πεῖς εἶναι: «Εἶναι ποίημα».

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ὅλη ἡ δουλειά τοῦ Κρυστάλλη εἶναι λαογραφική. Ὅχι γραμμένη ἀπό ἓνα νέο πού συνήθιζε νά διαβάζει καί ὅπου ἔπεφτε τό μάτι του καί τοῦ ἄρεσε νά τό περιγράψει. Ὅχι. Παρατηροῦσε, πρόσεχε, ρωτοῦσε, ἐρευνοῦσε ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, μάθαινε καί κατέγραφε. Ἐπειτα δέν δέχομαι καί τό ἄλλο. Ὁ Κρυστάλλης κατηγορήθηκε ἀπό δηλωμένους ἀντιρρησίες, ἀλλά ἐν πολλοῖς καί ἀπό φίλους πού παραδεχόταν τό ἔργο του, ἀλλά δεχόταν ὅτι ἀντέγραφε διαφοροποιώντας μύθους, ποιήματα, ἱστορίες. Ὑπάρχει ἓνα ποίημα δημοτικό πού λέει ἡ γυναῖκα στόν ἄντρα πού γύρισε ἀπό τά ξένα: «Πές μου σημάδια τοῦ κορμιοῦ κι ἔτσι θά σέ γνωρίσω». Μά, ἡ Πηνελόπη δέ ζήτησε ἀπό τόν Ὀδυσσεά σημάδια τοῦ σπιτιοῦ καί τοῦ κορμιοῦ της γιά νά γίνει ἡ ἀναγνώριση; Μά, τό γιοφύρι τῆς Ἄρτας δέν ἔγινε ποίημα ἀπό πολλούς ποιητές, ἀπό τή σκοπιά του ὁ καθένας, ἀλλά πάντα ὁ ἴδιος μύθος, προπαντός ἀπό μᾶς πού μεγαλώσαμε στήν Ἄρτα καί τό ζήσαμε;

Ἄλλωστε τό ἴδιο τραγούδι ἀπαντιέται στή Ρουμανία καί στή Μεσοποταμία, ἀφοῦ «ἡ μιᾶ ἔχτισε τό Δούναβη κι ἡ ἄλλη τόν Εὐφράτη». Ἡ κοιμισμένη βασιλοπούλα δέν ὑπάρχει στήν Κρακοβία, στή Βαυαρία, στή Σκωτία μά καί κάτω στήν Ἀφρική; Ὑστερα περιγράφει ὁ Κρυστάλλης ἓνα γάμο στό χωριό, μιᾶ κηδεῖα, ἓνα σπίτι μέ τά συγγύρια του. Εἶναι ἀντιγραφή ἂν τό κάνω καί γώ πού ἔζησα τά ἴδια πράγματα ἢ ἓνας ἄλλος ὕστερα ἀπό μένα; Γιατί τό δέχθηκαν αὐτό; Ἴσως γιατί ὁ Κρυστάλλης μέσα ἀπό τήν εὐαισθησία του καί τήν παρατηρητικότητά του περιγράφει ζωές ὁλόκληρες ἀκριβολογώντας.

Μά ἐπειδὴ ἔχουμε τὰ ἴδια βιώματα πολλοὶ ἄνθρωποι, πολλοὶ λαοί, ἔχουμε τὰ ἴδια σκευή, τὸν ἀργαλειὸ στὴ Νότια Ἀφρική, τὴ ρόκα καὶ τὰ λανάρια στὰ χωριά τοῦ Βελγίου, γράφουμε μὲ ἓνα κεντρικὸ πυρήνα καὶ χωριστὸ ντύσιμο. Σέ διεθνή συνέδρια περιγράφουν ξένοι λαογράφοι πολὺ μακρινῶν χωρῶν ἓνα σπιτικό καὶ σίγουρα πολλοὶ ἀπὸ μᾶς ἀναγνωρίζουμε τῶν δικῶν μας χωριῶν τὰ σπιτοσυγύρια. Γράφουμε λοιπὸν περίπου τὰ ἴδια πράγματα καὶ δὲν εἶναι ἀντιγραφή.

Τὰ πεζογραφήματα τοῦ Κρυστάλλη ἔχουν ἓνα γράψιμο προχωρημένο σέ καλλιέργεια ὅφους, μιὰ ζωντανὴ περιγραφή, μιὰ πλαστικὴ πληρότητα. Εἶναι ὅμως στὰ περισσότερα μιὰ ἡθογραφία λεπτή, ἐξευγενισμένη, πλημμυρισμένη ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς. Τὰ πεζὰ τοῦ Κρυστάλλη δὲν ἐκφράζουν περίπλοκα καὶ διάστροφα αἰσθήματα, δὲν σπουδαιολογοῦν, ἀλλὰ ἐκφράζουν τὰ συναισθήματα ζωντανῶν, φυσικῶν ἀνθρώπων μὲ καθημερινὰ βιώματα.

Ὅπως τονίστηκε καὶ στὴν αἰτιολογία τούτου τοῦ συνεδρίου, δὲν εἶναι περαιωμένος ὁ Κρυστάλλης, εἶναι ἡ καθημερινή ζωὴ, ἀφοῦ αὐτὸ πού λέμε παράδοση, ἥθη, ἔθιμα, τελετουργίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική, εἶναι ζωντανὰ ἀκόμα στὰ πιά πολλὰ χωριά τῆς Ἡπείρου. Στὴν Ἀθήνα ὅμως ἐκεῖνος ἐνιωθε ἄδειος, χωρὶς τίποτα κι ἔγραφε: «ἐγὼ μῆτε παρὰ ἔχω νᾶμαι ἐλεύθερος, μῆτε πατρίδα νά ζῶ κοντά της».

Πέθανε, ξεψύχησε εἶναι ἡ κυριολεξία, στὴν Ἄρτα. Ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τῆς ἀδελφῆς του Μαρίας Βασιώτη, ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἄρτα. Μά τό χτικιὸ τοῦ εἶχε φάει τὰ σωθικά. Ὅταν ἔφτασαν στὴν Κόπραйна, ἡ ἀδελφή του καὶ ἡ ἐκ μητρὸς γιαγιά του Μαρία Κ. Αὐδίκου περίμεναν στὴν ἀποβάθρα. Οἱ ἐπιβάτες βγήκαν κι ὁ Κώστας πουθενά. Τὶς πλησίασε ἓνας ναύτης – ἂν γυρεύετε ἓνα νέο, εἶναι πολὺ ἄρρωστος, δὲν μπορεῖ νά βγεῖ. Τὸν βρῆκαν καὶ τὸν πῆγαν στὴν Ἄρτα, στό σπίτι, μὰ ὄχι τό δικό της, εἶχε παιδιὰ καὶ ἡ ἀρρώστια τοῦ Κώστα ἦταν ἐπικίνδυνη γιὰ τοὺς ἄλλους.

ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΦΥΓΗ

Ε. ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ

Κυρίες και κύριοι,

Το Συρράκο και οι Καλαρρύτες είχαν τό ευτύχημα νά αναπτύξουν μία παραγωγή πού έμελλε νά καθορίσει τό μέλλον τους, δηλαδή τήν κτηνοτροφία και έπρόκειτο νά αναδείξει αυτούς τούς οικισμούς σέ σημαντικά ήμιαστικά κέντρα επί όθωμανικής κυριαρχίας. Η παραγωγή κάποιων κτηνοτροφικών προϊόντων, και κυρίως τοῦ μαλλιού, βοήθησαν τούς κατοίκους αὐτῶν τῶν ήμιαστικών, όρεινῶν οικισμῶν νά άναζητήσουν άλλες τύχες, πέρα από τά όρια τής στενής οίκονομίας τους.

Μετά από τούς γιαννιώτες και τούς άρτινούς έμπόρους, πού προήλθαν από τά δύο κυριότερα άστικά κέντρα τής Ηπείρου τής βυζαντινής έποχής, έντοπίζουμε ιστορικά έμπόρους παραμυθιώτες, μετσοβίτες, καλαρρυτινούς, συρρακιῶτες, κονιτσιῶτες κ.ο.κ.

Κατά τόν 18ο αιώνα, κυρίως από τό δεύτερο μισό του, δημιουργοῦνται συμπαγείς παροικίες συρρακιῶτῶν και καλαρρυτινῶν βιοτεχνῶν στίς παραλιακές πόλεις τής Ιταλίας, Βενετία, Λιβόρνο, Τεργέστη, άκόμη και στή Μπαρλέτα, γιά τήν όποία ό ίδιος ό Κρυστάλλης μᾶς αναφέρει: «Τήν έν Βαρλέττη Έλληνικήν κοινότητα άπετελουν έμποροι και τεχνίται έν Συρράκου, οίτινες έν έτει 1789 κατεσκεύασαν τόν έκειθε ναόν τής Παναγίας τῶν Άγγέλων, έρρωθεντα τῷ 1856 ένεκα παύλους».¹

Η πρώτη ύλη, τό μαλλί, τό όποιο σέ άφθονία ύπήρχε σ' αυτούς τούς δύο παραγωγικούς οικισμούς, στούς Καλαρρύτες και τό Συρράκο, χρησιμοποιήθηκε άρχικά γιά τήν κατασκευή τής γνωστής άπάς, στή συνέχεια γιά τό καπτό, ένδυμα πού προστάτευε τούς ναυτικούς από τό χειμῶνα τής θάλασσας. Έδῶ έγκνεται και τό πέρασμα στό βιοτεχνικό είδος και τή βιοτεχνία, πού έκανε τούς Συρρακιῶτες και Καλαρρυτινούς νά μεταναστεύσουν πρὸς τά παράλια τῶν ναυτικῶν λιμένων τής Ιταλίας, δείγμα τής έμπορικῆς τους ευφυΐας.

Στό Λιβόρνο σπούδασε ό Κωλέττης μέ συνδρομή τοῦ θείου του Τουρτούρη, οίκογένειας πού ήδη γύρω στά μισά τοῦ 18ου αιώνα διατηροῦσε και έμπορικά πλοία πού ταξίδευαν στό πέλαγος τής Άδριατικῆς.

Έτσι τό Συρράκο και οι Καλαρρύτες θά διακριθοῦν γιά τούς έμπόρους τους, αλλά και γιά τούς έπιστήμονες, όπως οι Κωλέττης, Τσαπρασλής και Δ. Τζαλοκώστας, σπουδασμένοι γιατροί στήν Ιταλία, από τίς πιό γνωστές προσωπικότητες τής λεγομένης αὐλῆς τοῦ Άλή Πασᾶ".

1. Μιχ. Περάνθη, *Κρυστάλλης Άπαντα*, Άθήνα 1959, Β΄ Έκδοση, Οί Βλάχοι τής Πίνδου.

Είναι ή στιγμή πού ή ιστορία μās αναφέρει και γιά τήν οίκογένεια Κρυστάλλη.

*

Οί Κρυστάλληδες ήταν πρόκριτοι τοῦ Συρράκου. Ὁ προπάππος τοῦ Κωνσταντίνου Κρυστάλλη, ὁ Δῆμος, καθώς και ὁ παππούς ὁ Κωνσταντίνος, ὑπῆρξαν εὐποροί ἀρχηγοί οἰκογενειῶν, πλούσιοι κτηνοτρόφοι τοῦ οἰκισμοῦ.

Ὁ πατέρας τοῦ Κρυστάλλη, ἀπό τίς πληροφορίες που διαθέτουμε, ἐμφανίζεται ὡς ἐμπορος τῶν Ἰωαννίνων, μάλιστα ἀπό τοὺς πιό σημαίνοντες. Κάποιες πηγές μās ἀναφέρουν ὅτι ἐμπορευόταν κτηνοτροφικά προϊόντα, ἄλλες ὅμως ὅτι ήταν ἐμπορος προϊόντων πού δέν εἶχαν καθόλου σχέση μέ τήν κτηνοτροφία. Ἡ πυρκαγιά τοῦ 1869, καθώς γράφεται, ξεκίνησε ἀπό τό μαγαζί τοῦ Δημήτρη Κρυστάλλη, ὅπου ἀποθηκευόταν πετρέλαιο καί εὐφλεκτες ὕλες, κατακαίοντας στή συνέχεια ὅλη τήν ἀγορά τῶν Ἰωαννίνων, πάνω ἀπό χίλια ἐργαστήρια καί ὀχτακόσιες τριάντα οἰκίες.²

Ὁ Δημήτρης Κρυστάλλης λοιπόν ήταν ἐμπορος, ὁ ὁποῖος κατά πᾶσα πιθανότητα καί κατά κάποιο χρόνο, δέν διεξήγαγε πλέον τήν ἐμπορία κτηνοτροφικῶν προϊόντων, ἀλλά διατηροῦσε κατάσταση στήν ἀγορά τῶν Ἰωαννίνων πού ἐξασκοῦσε διαμετακομιστικό ἐμπόριο. Ἵσως ξεκίνησε μέ τό ἐμπόριο κτηνοτροφικῶν προϊόντων, ἀλλά ἀργότερα, σύμφωνα μέ τοὺς νόμους τοῦ ἐμπορίου, μετέτρεψε τό κατάστημά του σέ χώρο διακίνησης προϊόντων ἄλλης μορφῆς.

Κατά τή δεκαετία τοῦ 1880, ὁ Δ. Κρυστάλλης ἐμφανίζεται ὡς μεγάλἐμπορος τῶν Ἰωαννίνων, μέ θέση καί ἐκτίμηση στήν ἀγορά, ἀλλά καί στήν κοινωνία τῆς πόλης. Εἶναι ή στιγμή πού ὁ Κώστας Κρυστάλλης, δηλαδή στά 1880, ἐγγράφεται στή Ζωσιμαία Σχολή.

Ἄν καί τό Συρράκο εἶχε ἑλληνοδιδασκαλεῖο, ὁ Κώστας Κρυστάλλης ἤρθε νά σπουδάσει στήν περιώνυμη Ζωσιμαία Σχολή, ἰσότημη καθώς γνωρίζουμε, τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Ἡ Ζωσιμαία Σχολή ὑπῆρξε ἕνας σημαντικός, καθοριστικός σταθμός γιά τήν μετέπειτα σταδιοδρομία του. Ἔτσι, ὄχι μόνο φοιτᾷ σέ ἕνα κορυφαῖο πνευματικό ἴδρυμα, ἀλλά ἐπί πλέον ζεῖ τό φιλελεύθερο περιβάλλον τῶν Ἰωαννίνων τῆς ἐποχῆς καί γνωρίζει ἄτομα ὅπως γιά παράδειγμα τόν Σπυρίδωνα Μανάρη, πρῶην γυμνασιάρχην τῆς Σχολῆς. Ἀπό τόν Μανάρη ἢ ἀπό ἄλλους, τόν Γέρο-Καλαμένιο, τελευταῖο ἀπόγονο μιᾶς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας, πολύ μικρό παιδί τότε ὁ Κρυστάλλης ἀκοῦει ἐνθυμήσεις καί ἱστορίες.

Εἶναι ἀκριβῶς τό λόγιο περιβάλλον τῶν Ἰωαννίνων, ἡ Ζωσιμαία, τᾶ διακεκριμένα ἄτομα τῆς κοινωνίας τῆς πόλης αὐτῆς, πού λόγω τῶν πατρικῶν γνωριμιῶν, δίδουν στόν Κρυστάλλη τή δυνατότητα νά ἐπεκτείνει τοὺς πνευματικούς του ὀρίζοντες.

Εἶναι οἱ στιγμές τῶν "Σκιῶν τοῦ Ἀδῆ", ἑνός νεανικοῦ ποιήματος πού ὕμνει τήν ἑλληνική ἐπανάσταση³ καί ἐπαναφέρει στή μνήμη τᾶ πατριωτικά αἰσθήματα τῶν τριῶν προκρίτων Κρυστάλληδων τοῦ Συρράκου. Ὁ προπάππος, ὁμηρος τοῦ

2. Β. Πυρσινέλλα, *Ἡ Ἰδρυση τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ ὀνομασία αὐτῶν*, ἀνᾶτ. Η' τόμου τῆς *Ἠπειρωτικῆς Ἑστίας*, Ἰωάννινα 1959, σ. 62: "Τό πρῶτο καὲν κατάστημα ἦτο τοῦ Δημ. Κρυστάλλη, πατρός τοῦ ποιητῆ Κ. Κρυστάλλη καί τοῦ ἐγκρίτου Στρατηγοῦ Β. Κρυστάλλη. Ἐγκειτο τοῦτο εἰς τήν ὁδόν Ἀνεξαρτησίας παρὰ τήν πρὸς αὐτὴν ἐξοδὸν τῆς στοᾶς Λιάμπτη. Ἐπειδὴ δὲ περιεῖχεν εὐφλέκτους ὕλας, καί πετρέλαιον, σπαρματοέτα κ.τ.λ. ἀνεφλέγη ἀμέσως καί μετέδωσε τό πῦρ εἰς τὰ παραπλευρῶς κείμενα".

3. Βλ. Κρυστάλλης, *Ἀπαντα Ποιήματα*: Αἱ Σκιαὶ τοῦ Ἀδου, ὁ. π., σ. 159-200.

Χουρσίτ πασά καί ἐκτελεσμένος, ὁ παπποῦς σέ χρέη πατριωτικά τό 1854 κατά τήν ἡπειρο-θεσσαλική ἐπανάσταση, ὁ πατέρας κι αὐτός ἀναμειγμένος σέ χρηματοδοτήσεις πατριωτικῶν κινήματων, ἐμελλαν νά καθορίσουν καί τήν ψυχοσύνθεση τοῦ νεαροῦ Κρυστάλλη. "Αἱ Σκιαί τοῦ Ἄδου" πού ἔγραψε καί τύπωσε ὁ δεκαπενταετής νέος, ἓνα ποιητικό ἔπος πού ἐξιστορεῖ τήν ἑλληνική ἐπανάσταση, προκαθορίζει καί τήν ἐξορία του ἀπό τά Γιάννενα.

Μέ τίς "Σκιές τοῦ Ἄδου" καί τήν περιπετειώδη γνωστή διαφυγή του μέσα ἀπό τήν αἴθουσα τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς, ὁ Κρυστάλλης ἀπέφυγε τήν ἐξορία στή Βαγδάτη, ὅπως μεθύτερα τό ὀθωμανικό δικαστήριο τῶν Ἰωαννίνων τόν κατεδίκασε. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Χαμίτ διατάζει νά ἀπαλειφθεῖ καθετί πού ἀναφέρεται στή λέξη "Ἑλλάδα, Ἕλληνας, ἑλληνικό" καί χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἓνας ἄλλος πρῶην μαθητής τῆς Ζωσιμαίας, ὁ Θωμᾶς Πασχίδης, δημοσιογράφος τότε, τό 1888 στήν Κωνσταντινούπολη, πού ἐξορίστηκε στή Βόρεια Ἀφρική καί ἐκεῖ πέθανε.

Ἐξορισμένος ἀπό τά Γιάννενα ὁ Κώστας Κρυστάλλης καταφεύγει στήν Ἀθήνα. Εἰκοσαετής, ἐνθουσιώδης καί ἀνυπότακτος, ζητᾷ κάποια ὑποτροφία ὥστε νά τελειώσει τίς γυμνασιακές του σπουδές, ἀλλά ὅλοι οἱ ἀρμόδιοι τοῦ τήν ἀρνοῦνται· ἔτσι κι αὐτός, στά γράμματά του γιά τίς συνθήκες φτώχειας καί ἀνέχειας πού ζεῖ, στρέφεται ἐναντίον ὅλων καί στά λεγόμενά του κατηγορεῖ τό "ρωμαίϊκο", τό "Ἔθνος πού βουλευτοκρατεῖται", τοὺς ἀρμόδιους γιά τή θέση πού τοῦ ὑπόσχονται ἀλλά πού τελικά δέν τοῦ τή δίνουν. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁχι, μοί ἀπαντοῦν, ὅσοι καταδέχονται νά μέ ἀκούσουν καί νά μοί ὁμιλῶσι. Ὁχι, δέν εἶναι διά σέ τά χρήματα τοῦ Ἔθνους, εἶναι διά τά στόματα τῶν ἐλευθέρων Ἑλλήνων, τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν Βουλευτῶν, τῶν Κομμάτων, τῶν καταστροφῶν τοῦ Ἔθνους. Καί ἐγώ; ὁ δυστυχής εἶμαι δοῦλος Ἑλλήν, ξένος δηλαδή ἐνταῦθα ὑπολογιζόμενος, καί μόνος, ἄνευ οὐδενός νά μέ ὁδηγεῖ εἰς τόν ἕναν καί εἰς τόν ἄλλον...». ⁴ Ἀντίθετα ὁμως, ὅπως συνεχίζει γράφοντας ὁ Κρυστάλλης, «τά Ἰωάννινα... μέ ἡγάπησαν τόσον, ὥστε ἐφαδρύνθησαν ἀκούσαντα ὅτι ἐσώθην εἰς ἔδαφος ἑλληνικόν, ἐλεύθερον καί ἐορτάσαντα τά Χριστούγεννα πλήρη χαρᾶς καί χαρμωσύνων ὁμιλιῶν ἐν ταῖς ἐσπερίσι διά τήν σωτηρίαν μου, καί προχθές ἀκόμη, τήν νύκτα τῆς Παρασκευῆς τῆς 13ης πρὸς 14ην τρέχοντος μηνός, καθ' ἣν ἐτελέσθη ἐν τῇ μεγαλυτέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἰωαννίνων, τῷ Ἀρχιμανδρεῖ, ἀγρυπνία ὑπέρ ἐμοῦ, ἀθροοί ἐσπευσαν καί παρεστάθησαν». ⁵

Βέβαια ὁ Κρυστάλλης δέν εἶναι ἓνας ἀνῶρμος νέος τῆς ἐποχῆς, ἀλλά ἓνας λόγιος πού μορφώθηκε καί διαμορφώθηκε στήν περίφημη τότε Ζωσιμαία Σχολή καί διαθέτει ἔτσι τή δυνατότητα νά κρίνει καί νά "κατακρίνει".

Τά καλοκαίρια, ἀπό τό 1880 μέχρι τό 1888, ἀνεβαίνοντας στό χωριό του, ἀσχολεῖται μέ τή συλλογή λαογραφικῶν καί ἱστορικῶν πληροφοριῶν, κυρίως γιά τοὺς Βλάχους τῆς Πίνδου.

Γράφει ἔτσι τό 1891 τήν ἀξιολογότατη ἱστορική καί λαογραφική διατριβή, "Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου", μέ ὑποκεφάλαια τοὺς Καραγκούνηδες, τή Σαμαρίνα, τό Ζαγόρι καί τό Μαλακάσι, μελέτη πού ἀφιερώνει στό συμπατριώτη του, ἱστορικό καί καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σπυρίδωνα Λάμπρο, ὁ ὁποῖος

4. "Ο. π.", 22 γράμματα τοῦ Κρυστάλλη, σ. 781.

5. "Ο. π.", σ. 783.

τόν βοήθησε στην εγκατάστασή του στην Αθήνα.

Μέ την παραπάνω μελέτη ο Κωνσταντίνος Κρυστάλλης ανάγεται στις καλύτερες παραδόσεις της ιστοριογραφίας και λαογραφίας της Ήπειρου, και κυρίως αυτών των Ιωαννίνων που είχαν ως εκπροσώπους τον Μελέτιο τόν Γεωγράφο, τόν Παρθένιο Κατζιούλη, τόν Αθανάσιο Ψαλίδα και τόν σύγχρονο του Κρυστάλλη Παναγιώτη Αραβαντινό, αλλά και μέ τούς άλλους ηπειρώτες, όπως τόν Ιωάννη Λαμπρίδη και τόν Σπυρίδωνα Λάμπρο.

Ο πολυμαθής αυτός νέος, είκοσι και κάτι ετών, φαίνεται ότι εξαντλεί έντατικά όλες τις βιβλιογραφίες που αφορούν την Ήπειρο και, από τις παραπομπές που μās δίνει στους "Βλάχους της Πίνδου", διαπιστώνεται ότι γράφει μέ έπιστημονικό πιστεύω και ακρίβεια. Παραπέμπει στους παλαιότερους, Μελέτιο Γεωγράφο, Φιλίππιδη και Κωνσταντά, στους περιηγητές Leak και Roucqueville, στους σύγχρονους Παπαρρηγόπουλο, Σάθα, Αραβαντινό και Λαμπρίδη, αλλά ακόμη και σέ ξένους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί μέ τούς Βλάχους της Ήπειρου.

Η νοσταλγία της πατρίδας, όταν κατοικεί πλέον στην Αθήνα κάτω από δύσκολες συνθήκες, τόν κάνει νά αναπολεί τις ευτυχισμένες στιγμές που έζησε πριν μερικά χρόνια στό χωριό του και την Πίνδο, αλλά και στά Γιάννενα.

Μέ τά ποιήματα και τά πεζά του προσανατολίζεται σέ ένα λογοτεχνικό είδος που βάση του έχει την άγνή φύση των όρεινών χωριών της Ήπειρου, τά ήθη και τά έθιμα, την άνέμελη και φυσική ζωή των κατοίκων, ώστε νά έπονομαστεί ο "Τραγουδιστής του Χωριού και της Στάνης". Ήδη τό 1889 αναγγέλλεται ή έκδοση της συλλογής "Χελιδόνια". Η συλλογή αυτή βέβαια δέν έχει μόνο ποιήματα που ύμνουν τή φύση, μά και άλλα που αναφέρονται σέ θέματα επικολυρικά αλλά και μυθικά.⁶

Αξιοπρόσεκτες είναι οι αφιερώσεις αυτών των ποιημάτων, όπως στό ποίημα "Πόθοι", τό όποιο αφιερώνεται στον "Θ. Πασχίδη, αδελφῷ θανόντι έν έξορίᾳ"⁷, τό "Έλεγεϊον" και τό "Καρτέρει", τά όποια αφιερώνονται στους συμφοιτητές του στά Γιάννενα στή Ζωσιμαία Σχολή, και τώρα στην Αθήνα, Β. Δ. Γεροκωστόπουλο και Αναστάσιο Ν. Δρόσο.⁸

Ακολουθούν τά "Αγροτικά", τά όποια συναγωνίστηκαν τό 1890 μέ δύο άλλες συλλογές, αυτές του Κ. Παλαμά και του Ι. Πολέμη, σέ άμιλλα μεταξύ τριανταοχτώ άλλων ποιητικών συλλογών, όπου βραβεύτηκαν τά έργα των δύο τελευταίων, ένῶ τό έργο του Κ. Κρυστάλλη επαινήθηκε.⁹ Τά "Αγροτικά" είναι μία καθαρά φυσιολατρική ποιητική συλλογή. Στή συνέχεια συναντούμε τή συλλογή "Ο Τραγουδιστής του Χωριού και της Στάνης" του 1892, όπου όμως έδώ περιέχονται επιπλέον ποιήματα μέ αναφορές σέ μύθους,¹⁰ ακολουθεί "Η Γκόλφω" του 1893 σέ μορφή δραματουργική,¹¹ και άλλα.

Διαβλέπουμε έτσι ότι ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας πάντοτε ως υπόβαθρο την ποιμενική ζωή και γενικότερα τή ζωή των όρεινών κοινοτήτων, προσανατολίζεται και σέ άλλες λογοτεχνικές μορφές.

6. "Ο. π., Χελιδόνια, σ. 235-252.

7. "Ο. π., σ. 237.

8. "Ο. π., σ. 237, 239.

9. "Ο. π., Αγροτικά, σ. 253-293.

10. Βλ. δ. π., "Ο Τραγουδιστής του Χωριού και της Στάνης, σ. 294-334.

11. "Ο. π., Η Γκόλφω, σ. 336-355.

Πράγματι, γράφει και ποιήματα επικού χαρακτήρα, όπως αυτά που αναφέρονται κυρίως στο Σούλι και στους ήρωες της ελληνικής επανάστασης, που εδώ υπεισέρχεται το ιστορικό στοιχείο, αλλά και όπου διακρίνεται ο άκρατος πατριωτισμός του. Μεταφερόμαστε έτσι ξανά στο "Αί Σκαιί του 'Αδου", αλλά και σε άλλες μορφές ποίησης της οποίας το υπόβαθρο είναι πλέον καθαρά ιστορικό.

Με αυτήν την έννοια η ιστορική του μελέτη "Οί Βλάχοι της Πίνδου", έρχεται να επιβεβαιώσει το διττό ενδιαφέρον του ποιητή, αλλά και λόγιου Κρυστάλλη, στην ήθογραφία και τη λαογραφία των όρεινων κοινοτήτων της Ήπειρου, αλλά και στην ίδια την καθ' εαυτόν ιστορία της.

Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του ενδιαφέροντός του για την ιστορία είναι το ποίημα "Ο Καλόγηρος της Κλεισούρας του Μεσολογγίου" (του 1889), όπου μάλιστα υπογράφει ως "Ηπειρώτης πρόσφυξ". Διηγείται εδώ μία πραγματική ιστορία ενός γιαννιώτη, ο οποίος με ανδραγαθήματα κατόρθωσε να μεταδώσει από το στρατόπεδο του Όμέρ Βρυώνη την πληροφορία της επικείμενης επίθεσης κατά τη νύχτα των Χριστουγέννων στο Μεσολόγγι, σώζοντας έτσι τους πολιορκημένους αγωνιστές και την πόλη.¹²

Τό ενδιαφέρον του για την ιστορία διαφαίνεται και σε κάποια πεζογραφήματά του, και κυρίως στο "Η κυρά-Νίτσα", μία χριστιανή που χριμάτισε στο χαρέμι του 'Αλῆ-Πασά,¹³ στο "Οί Ζακαίοι", με ιστορικές αναφορές σε αυτή την οικογένεια άρματωλῶν¹⁴ κ.ά.

Χαρακτηριστικότερο βέβαια είναι εδώ και το "Σημειωματάρι του γέρου Καλαμένιου", το οποίο είναι αντιγραφή σημειώσεων ενός ύπαρκτου προσώπου.¹⁵ Τό επώνυμο Καλαμένιος πράγματι υπάρχει στά Γιάννενα εκείνη την εποχή,¹⁶ και τό πρόσωπο αυτό συναντά ο Κρυστάλλης σε ένα καφενείο της Καραβατιάς, σημειώνοντας στο ψυχογραφικό πεζό "Η Εικόνα" ότι «...ήταν ο Γέρο-Καλαμένιος, ο αγαπημένος μου, που τόν είχα γνωρίσει απ' άλλου κι είχα μάθει τόσα παλαιά και άξετιμήτα πράματ' απ' αυτόν...».¹⁷

Ένδεικτικό προς τά παραπάνω είναι και τό ενδιαφέρον του για τή λεγόμενη "Φυλλάδα του 'Αλῆ-Πασά", ήτοι ένα έμμετρο επικό ποίημα, γραμμένο από τόν άλβανό Χατζή-Σεχρέτη στά ελληνικά και τό όποιο προσφέρει άξιολογότερες πληροφορίες για τή ζωή του 'Αλῆ-Πασά, αλλά και γενικότερα για τήν τότε ιστορία της Ήπειρου.¹⁸

Άλλά και στή συγγραφή του "Ο Καλόγηρος της Κλεισούρας του Μεσολογγίου", προσπαθώντας να αποκαλύψει τήν ιστορική αλήθεια, γράφει χαρακτηριστικά: «Τούτο προτίθεται κυρίως διά του έπιλλίου μου τούτου να φέρω εις φῶς, καθ' όσον ήδυνήθην εκεί, έν Ίωαννίνους εύρισκόμενος άκόμη, να πληροφορηθῶ, από τριετίας ήδη, άφου άνέγνωσα τήν Ίστορίαν του Τρικούπη, έρευνών ανά τά σεβαστά και πολύτιμα λείψανα της μεγαλουργού γενεάς της Έπαναστάσεως, μοναχούς και ποιμένας της Πίνδου και πολίτας των Ίωαννίνων γερα-

12. Βλ. δ. π., *Ο Καλόγηρος της Κλεισούρας του Μεσολογγίου*, σ. 207-234.

13. Βλ. δ.π., *Παλιά μου Χρόνια*, *Η Κυρά-Νίτσα*, σ. 642-646.

14. Βλ. δ. π., *Οί Ζακαίοι*, σ. 659-666.

15. Βλ. δ. π., *Τό Σημειωματάρι του Γεροκαλαμένιου*, σ. 610-615.

16. Για τό έπίθετο βλ. Α. Ι. Μελά, *Μία οικογένεια, Μία ιστορία*, Άθήναι 1967, σ. 1022 (εϋρετήριο).

17. Βλ. δ. π., *Η Εικόνα*, σ. 593.

18. Βλ. δ. π., *Φυλλάδα του Άλήπασα*, σ. 769-780.

ρούς, ἐν οἷς καὶ τὸν ἀείμνηστον διδάσκαλον Σπυρίδωνα τὸν Μανάρην».¹⁹

Ὁ ποιητὴς μας λοιπὸν εἶναι καὶ ἓνας δεινὸς ἐρευνητής.

Καὶ πράγματι, τὸ ἔργο τοῦ λόγιου, μὴ ποιητῇ τῶρα Κρυστάλλῃ, παρουσιάζει ἓνα σημαντικότερο ἐνδιαφέρον, γιατί δέν καταγράφει τήν ἱστορία μόνο ἀπό πα-
ραπομπές, ἀλλὰ καὶ ἀπό ἄμεσες ἀναφορές προσώπων προηγούμενων γενεῶν, τὰ
ὅποια ἔζησαν τὰ ἱστορικά γεγονότα.

Ὁ ἐρευνητής μας καταγράφει καὶ τὰ σύγχρονά του γεγονότα, παραμένοντας
ἐτοις ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους λαογράφους καὶ ἡθογράφους τῆς ἐποχῆς.

Θά ἀναφέρουμε τὰ χαρακτηριστικά "Ὁ Γάμος τῆς Στάνης",²⁰ τὰ "Γραμμενοχώ-
ρια",²¹ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀξιολογότερα "Τὸ πανηγύρι τῆς Καστρίτσας",²² "Ἡ Πανήγυρις
τῆς Μεταμορφώσεως"²³ καὶ τὸ "Αἱ Ἀπόκρεω ἐν Ἰωαννίνοις",²⁴ τὰ ὅποια ἀποτε-
λοῦν σπανιότατες καὶ λεπτομερέστερες καταγραφές ἡθῶν καὶ ἐθίμων τῆς περιοχῆς
τῶν Ἰωαννίνων, μέ στοιχεῖα κάθε εἶδους, ἀπὸ ἐθιμικά μέχρι ἐνδυματολογικά καὶ
ἀπὸ γλωσσικά μέχρι ποιητικά.

Ἰδιαίτερα τὸ τελευταῖο, πού ἀναφέρεται στίς ἀποκρηές στά Γιάννενα, ἀποτελεῖ
ἀκόμη καὶ σήμερα τὴ μόνη καταγραφή αὐτῆς τῆς πλούσιας ἀποκρηᾶς (μέ ἐξαίρεση
μοναδική τίς ἐπίσημες καταγραφές τῆς ἐποχῆς, ὅπως οἱ ἐφημερίδες).²⁵

*

Τέλος ὁ λογοτέχνης μας. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἀκολουθεῖ
τὴν πραγματικιστική καὶ δημοτικιστική παράδοση μιᾶς Ἡπειρωτικῆς Σχολῆς πού
ἀνάγεται στοὺς Ψαλῖδα καὶ Βηλαρά.

Ὁ ἴδιος ἀναφέρεται ἀρκετές φορές στὸν Βηλαρά, τὸ ὅποιο καὶ σημαίνει ὅτι τὸν
γνωρίζει πολὺ καλά. Παραδείγματος χάρη, στὴ "Φυλλάδα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ" γράφει
«Ἀπὸ τοὺς λόγιους δέ τῶν Ἰωαννίνων ἄλλος ἀπὸ τὸν ποιητὴν Βηλαράν δέν ἦτο βε-
βαίως καταλληλότερος διὰ τὴν διόρθωσιν τοῦ ποιήματος τοῦ Χατζῆ-Σεχρέτη».²⁶

Ἄλλου ἐπίσης, ἀναφερόμενος σέ κάποιους συμπατριῶτες του καλαρρυτινοὺς καὶ
συρρακιώτες, γράφει: «Τοὺς τελευταίους τούτους ἀναφέρει ὁ ποιητής Ἰωάννης Βη-
λαράς εἰς τὸ σατυρικὸν ποιημάτιόν του "Ἡ ἐν Ἰωαννίνοις περὶ τὸ 1803 ἀεροστατική
σφαῖρα", δι' οὗ περιγράφει ὁ ἀγχίνους ποιητής μετὰ περισσῆς ἀστείότητος τὴν προ-
παρασκευὴν καὶ ἔκβασιν τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ Συρρακιώτου Παχώμη πρὸς ἀνύψωσιν

19. Ὁ. π., σ. 219-210.

20. Βλ. δ. π., Ὁ Γάμος τῆς Στάνης, σ. 746-753.

21. Βλ. δ. π., Γραμμενοχώρια, σ. 746-753.

22. Βλ. δ. π., Τὸ Πανηγύρι τῆς Καστρίτσας, σ. 62-629.

23. Βλ. δ. π., Ἡ Πανήγυρις τῆς Μεταμορφώσεως ἐν Ἰωαννίνοις, σ. 714-728.

24. Βλ. δ. π., Ἡπειρωτικὲς Ἀναμνήσεις. Αἱ Ἀπόκρεω ἐν Ἰωαννίνοις, σ. 701-708.

25. Παραθέτουμε τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα καταγραφῆς πτυχῆς αὐτῶν τῶν Ἀπόκρεω, πού μᾶς ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῶν θεατρικῶν μορφῶν κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἐποχή: «Εἰς παλαιότερους καιροὺς οἱ νεανία τῶν ἀρίστων οἰκογενειῶν δαπανῶντες ἀφειδῶς ἐνεδύοντο μέ πολυτιμότητας ἐνδυμασίας χρυσοπαρῦφους, τῶν ἀρχαίων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρόνων, καὶ παρίστανον τὸ δρᾶμα τῆς Πολυξένης, ἢ τὸν Ἑρωτόκριτον ἢ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον.

Σήμερον ὑποδύονται καὶ μαθηταὶ τινες ἡρώας ἀρχαίους ἢ ἱππότες ἀλλ' ὅχι μέ πολλήν δεξιότητα καὶ σημασίαν καὶ αἱ παρελάσεις αὐτῶν γίνονται στιγμιαίαι, καθ' ὅς διαλύονται καὶ συμμειγνύονται μετὰ τοῦ λοιποῦ πλήθους ἐν τῇ πλατείᾳ τῶν Μνημάτων, ἐνθα περὶ τὴν ἐσπέραν συγκεντρῶνται ὅλος ὁ λα-
ὸς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι προσωποδοφόροι ἐπιστρέφοντες ἐκ τῶν διαφόρων ὁδῶν καὶ συνοικιῶν καὶ χο-
ρεύουν μέχρι βαθείας νυκτός.

Ἡ πλατεία τότε ἐκείνη καταντᾷ ἀνάστατος», δ. π., σ. 703.

26. Βλ. δ. π., Ἡ Φυλλάδα τοῦ Ἀλήπασα, σ. 770.

ἀεροστατικῆς σφαίρας ἐν Ἰωαννίνοις κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ σατράπου Ἀλῆ-Πασᾶ».²⁷

Εἶναι ὁ Κρυστάλλης γνήσιο τέκνο τῆς λεγόμενης "Ἡπειρωτικῆς Σχολῆς", μέ πρωθύστερα παραδείγματα τοῦς Μελέτιο Γεωγράφο καί Παρθένιο Κατζιούλη (βλ. γιά παράδειγμα τή συλλογή παροιμιῶν τοῦ τελευταίου), τοῦς Ψαλίδα καί Βηλαρά, τοῦς σύγχρονους καί ὕστερους τοῦ Κρυστάλλη, Χ. Χρηστοβασίλη, Ν. Κονεμένο, Γ. Χατζῆ-Πελλερέν, Γιοσέφ Ἐλιγιά, Δημήτρη Χατζῆ καί πολλοὺς ἄλλους. Εἶναι μία Σχολή πού χρησιμοποιεῖ τή φυσικὴ (ἢ ὁμιλούμενη) γλῶσσα καί καταγράφει τὰ ἦθη καί ἔθιμα τοῦ λαοῦ, τὴν ἱστορία του, ἀπαρνούμενη τὸν "λογιωτατισμό".

Ὁ ἴδιος ὁ Κρυστάλλης γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ λαός... ἡ κοινὴ γνώμη, πού νοιώθει, αἰσθάνεται καί κρίνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ξενοθρεμμένο λογιώτατο, δέν θ' ἀργήσει νά μ' ἀγαπήσῃ».²⁸ Καί αὐτὸ ἀκριβῶς, ἄλλωστε, εἶναι καί τὸ "πιστεύω" τοῦ Βηλαρά γιὰ τοῦς λογιώτατους, πού τοῦς κατηγορεῖ ὅτι βρίσκονται «ἔξω ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων», ἐνῶ αὐτὸς ὁ ἴδιος κάποτε θά δικαιωθεῖ. «Ο κερὸς οπου νηε καλος κρητης τον πραματων θελα καμη αφτην την κρηση προς βοηθεια μου, αγγαλα κε θελα την καμη αργα».²⁹

Ἐπαναλαμβάνει ὁ Κρυστάλλης, μέ γνήσια βηλαρικὴ ὁρολογία ὅτι «...αἱ φωνα-σκιές τῶν λογιωτάτων δέ μέ χολοσκάν ἐμένα»,³⁰ παίρνοντας ὡς ἀφορμὴ τὴ βρά-βευση σέ διαγωνισμό τῶν Ἀθηνῶν ποιητῆ τοῦ ὁποίου, ἀπὸ «...τρεῖς συλλογές ποιημάτων, ὁ κριτὴς... ἐβράβευσε τὴν χειροτέραν. Γιατί; Γιατί ἦταν γραμμένη εἰς τὴν καθαρεύουσαν».³¹

Εἶναι ἀκριβῶς ὁ Κρυστάλλης τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο χωρὶς νά ἐνδιαφέρεται γιὰ τίς "θεωρητικὲς" γλωσσικὲς διαμάχες, γράφει στὴν ὁμιλούμενη γλῶσσα τοῦ λαοῦ καί μάλιστα τοῦ ἡπειρωτικοῦ.

Σημειώνει ὁ Δ. Καραχάλιος τὸ 1894 στὴν ἐφημερίδα "Ἄστν": «Εἶχεν ἐγκολπω-θεῖ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ καί ἔγραφεν αὐτὴν μέ ὅλας τῆς τὰς τραχύτητος καί ἀνωμαλίας καί τοῦς ξενίζοντας τὰ ὄπα τῶν ἀστῶν ιδιωματισμούς... Ἦτο ριζο-σπάστης ὁ Κρυστάλλης καί δέν ἐγνώριζε τὰς δειλὰς ὑποχωρήσεις ἡμῶν τῶν φο-βουμένων τὸν κόσμον καί τὰς κρίσεις τῶν αἰθουσῶν».³²

Κυρίες καί Κύριοι,

Ὁ ποιητής, ὁ λόγιος, ὁ ἱστορικός, ὁ λαογράφος καί ἡθογράφος Κώστας Κρυστάλλης πέθανε στὴν ἡλικία τῶν μόλις εἰκοσιῆξι ἐτῶν, ἀρνούμενος κάθε λο-γοτεχνικὴ καί γλωσσικὴ ἐπίδραση τοῦ φαναριώτικου ἀθηναϊκοῦ ρομαντισμοῦ, ἀρνούμενος ἀκόμη καί τὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα, κατὰ τὴ στιγμή πού τὸ ἴδιο τὸ νεοελ-ληνικὸ κράτος ἀρνήθηκε ὅποιαδήποτε χρηματικὴ ἀρωγὴ ἢ ὑποτροφία στό πρόσω-πο ἐκεῖνο πού πρόσφερε τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ θυσίᾳ στὴν πατρίδα, μέ τὸν ἐνθουσιασμό ἑνὸς νέου δεκαοχτῶ χρονῶν. Πέθανε, ὅπως ὁ ἴδιος ὑπογράφει στό ποίημά του "Ὁ Καλόγηρος τῆς Κλεισούρας", ὡς ... "πρόσφυξ Ἡπειρώτης".

27. Βλ. δ. π., *Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου*, σ. 550.

28. Βλ. δ. π., 22 *Γράμματα τοῦ Κρυστάλλη*, *Γράμμα 10ο*, σ. 796.

29. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, Ἐπιστολαὶ διαφόρων ἐλλήνων λο-γίων, ἀνωτάτων κληρικῶν...*, Ἐκδ. Γ. Α. Ἀντωνιάδης, Ἀθήνα 1964, σ. 210, *Βηλαράς πρὸς Γενοβέλη 1815*, σ. 210.

30. Βλ. δ. π., 22 *Γράμματα τοῦ Κρυστάλλη*, *Γράμμα 10ο*, σ. 96.

31. Βλ. δ. π., σ. 795.

32. Βλ. δ. π., *Β. Κριτικά, VII᾽ Ἡ γλῶσσα καί ἡ ἐλληνικότητα τῶν στοιχείων του*, σ. 107.

Στά Γιάννενα ή σκλαβιά πληγή, αἷμα καί θρήνοι ἀντάμα
 ὅμως τὰ μάτια ξαγρυπνοῦν στό τάμα καί στό θάμα
 Τροχίζουν νύχτες τὰ σπαθιά μιλοῦν μ' ἀστροπελέκια
 στούς δρόμους σέρονονται σκιές πού γίνονται τουφέκια.

Ξάφνου μιά φέξη πρόβαλε ἀπ' τό Συρράκο πέρα
 κ' ἦταν λιγνή σάν καλαμιά, λευκή σάν περιστέρα
 Κοντολυγίζει στούς γκρεμούς τὰ Γιάννενα βιγλίζει
 τρέχουν στίς φλέβες μάλαμα νερό πού κελαρίζει.

Στήν πόλη τήν δεχθήκανε, ὄραμα στήν καρδιά τους
 καντήλι στά εἰκονίσματα, κόψη γιά τ' ἄρματα τους.
 Οἱ μνήμες γίναν πυρκαγιές δίπλα στό Μιτσικέλι
 καί τὰ τραγούδια του ψηλά τὰ πῆραν οἱ ἀγγέλοι.

Καί φλάμπουρα στίς ἐρημιές καί φυλαχτά στό ρέμα
 κ' ἦσουν Κρυστάλλη τῶν ἀητῶν καί τῆς ὀργῆς τό θρέμα
 ἦσουν τῶν ἀγριμιῶν λαλιά, τῶν ἀηδονιῶν ξεφτέρι,
 τῆς λευτεριᾶς ἀπαντοχή, στῶν σκλάβων τό καρτέρι.

Ἄνοιξες μέ χρυσά κλειδιά τὰ κάστρα τῆς σοφίας
 βρῆκες τ' Ἀπόλλωνα πνοή καί τῆς Ἀθανασίας
 καί βῆμα βῆμα ὁ λογισμός, στά βράχια μέ τήν πούλια
 κέρναγε κόκκινο κρασί τοῦ λόγγου τ' ἄσπροπούλια.

Καί πῆραν τὰ ραῖδια φωνή οἱ στάνες τὰ ρουμάνια
 σάν μοίραζες ὀλοχρονῆς θαυματουργά βοτάνια.
 Κεντήδια γιά τή λεβεντιά, γιά τὰ βουνά στολίδια,
 γιά τὰ ποτάμια ἀσημικά, γαῖτάνια δακτυλίδια.

Κι ἀπό μικρή βελανιδιά, στῆς ράχης τό μεράκι
 πῆρε τ' ἀψήλου κι ἔγινεν ἀητός τό μανουσάκι.
 Κι ἔχτισε στίς ψυχές φωλιές, μέ τ' ὄνειρο τ' ἀγέρα
 πού ταξιδεύουν στούς καιρούς μέ βέρα καί φλογέρα.

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΣ ΔΥΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ: Ο ΚΑΜΠΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΥΝΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΥΔΙΚΟΣ

Πέρασαν ήδη εκατό χρόνια από την ημέρα που ο Κρυστάλλης άφησε τὰ ἐγκόσµα. Ἀνατρέχοντας στίς γραµµατολογίες καί τίς ἱστορίες τῆς λογοτεχνίας¹ διαπιστώνει κανεῖς ὅτι γίνεται µία σύντοµη ἀναφορά, ἀνισοµερής, σέ σχέση µέ ἄλλους, πού δέν κατέκτησαν τίς κορυφές τοῦ λογοτεχνικοῦ Παρνασσοῦ.

Ἀπό τήν ἄλλη µεριά ὅµως, ὁ ποιητής εἶχε τήν τύχη νά τόν ἀγαπήσει ὁ ἀπλός λαός καί τὰ Ὑπαντά του νά ὑπάρχουν σέ πολλὰ σπίτια. Βιβλιοθήκες µπορεῖ νά µὴν εἶχαν, Κρυστάλλης ὥστόσο ὑπῆρχε.² Κατέκτησε τίς καρδιές τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, καί στή διάρκεια τῆς σύντοµης ζωῆς του ἀλλὰ καί μετέπειτα. Ὁ Κρυστάλλης ἔγινε τό σύµβολο τοῦ καταδιωγµένου καί περιφρονηµένου ἀπό τήν ἐπίσηµη πολιτεία Ὑλληνα, τοῦ µετανάστη στό ἀστικό κέντρο πού νοσταλγοῦσε τό γενέθλιο χωρο του. Ὁ Κρυστάλλης µέ τό ἔργο του τοῦ πρόσφερε τή χαµένη ἀθωότητα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας.

Αὐτή τή διαπίστωση εἶχε κάνει καί ὁ ἴδιος ὁ ποιητής στήν ἑβδοµη ἐπιστολή πρὸς τόν φίλο του Δηµ. Ἀλεξόπουλο, ὅπου σηµειώνει σχετικά µέ τόν τρόπο ὑποδοχῆς του στήν Ἀθήνα ἀπό τήν ὁµογένεια τῶν Ὑπειρωτῶν: «Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὰ 1000 σώµατα τῶν τελευταίων τραγουδιῶν µου ἐξαντλήθησαν ὅλα σχεδόν εἰς τοὺς Ὑπειρώτας, ἀλλ' ὄχι εἰς τοὺς ὁµογενεῖς, εἰς τοὺς τῆς κατωτέρας τάξεως, εἰς ἐκείνους πού καί ἐάν θέλουν, δέν ἠμποροῦν νά σέ βοηθήσουν περισσότερον. Εἰς αὐτοὺς ὀφείλω τῷ ὄντι ἄπειρον εὐγνωµοσύνην».³ Ἡ ἐπιστολή γράφτηκε στίς 5 Ἀπριλίου 1893 καί προφανῶς ἐννοεῖ τήν ποιητικὴ του συλλογὴ ὙΟ Τραγουδιστὴς τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης».

Εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογηµένος ὁ Κρυστάλλης, ὅταν παραπονιέται γιὰ τήν ὑποδοχὴ πού τοῦ ἐπιφύλαξε τό ἐπίσηµο ἑλληνικὸ κράτος, ἡ ἡγεσία τῆς ἡπειρωτικῆς ὁµογένειας στήν Ἀθήνα καί οἱ ὁµότεχνοί του. Ἀποτελοῦσε µιά φολκλορική

1. Ὁ Δηµαῤῥς ὑποστηρίζει ὅτι ἡ περίπτωση τοῦ Κρυστάλλη τελείωσε µέ τόν Ἀποστολάκη (Γ. Ἀποστολάκης, *Κρυστάλλης καί δηµοτικὸ τραγούδι*, Θεσσαλονίκη 1936). Κ. Θ. Δηµαῤῥς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα, Ὑκαρος, 1987⁸.

2. "Τό ἔργο του ἀγαπιέται, διαβάζεται καί κυκλοφορεῖ". Γ. Βαλέτας, "Πρόλογος" στό βιβλίο: *Κρυστάλλη Ὑπαντα*, Ἀθήνα, Βιβλιοαθηναϊκὴ. Ὑξάλλου, αὐτό φανερώνει καί τό γεγονός ὅτι ἔχουν στηθεῖ τρεῖς ἀνδριάντες του (Πεντέλη, Λάρισα, Ὑρτα) καί ἔχει δοθεῖ τό ὄνοµά του σέ πολλοὺς δρόµους σέ ἀρκετά µέρη τῆς Ὑλλάδας.

3. Γ. Βαλέτας (εἰσαγωγή-ἐπιµέλεια), *Κρυστάλλη Ὑπαντα*, δ. π. 715.

φιγούρα⁴ για τους Ἀθηναίους στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα μέ τήν ντομπροσύνη, τό νεανικό ἐνθουσιασμό καί τήν ἐνδυματολογική ἢ γενικότερα φυσιολογική ἰδιαιτερότητα. Σέ μία Ἀθήνα πού ἀλλοιοθώριζε πρὸς δυτικοευρωπαϊκά καί ἀρχαιοελληνικά πρότυπα⁵, ἡ ἐμφάνιση ἐνός αὐθεντικοῦ ἐκφραστή περιφερειακοῦ πολιτισμοῦ προκαλοῦσε συμπεριφορές πού μποροῦν νά ὀργανωθοῦν γύρω ἀπὸ τήν κλασική διχοτόμο "ἀνώτερος-κατώτερος πολιτισμός"⁶, ἡ ὁποία μπορεῖ ἀσφαλῶς νά ἀναγνωσθεῖ πολυεπίπεδα. Ὁ πρῶτος πόλος τῆς διχοτόμου (ἀνώτερος πολιτισμός) ὁμαδοποιεῖ τό ἐπίσημο κράτος μέ τήν ὑδροκεφαλὴ τῆς ὀργάνωσής. Πρόκειται γιὰ ἓνα κράτος, πού ἡ ἔγνοια του περιορίζεται στή διαχείριση τῆς ἐξουσίας καί τῶν δανείων. Εἶναι ἓνα κράτος πού δέν ἀπλώνει τὴ φροντίδα του ἔξω ἀπὸ τὴ μικρὴ τότε Ἀθήνα. Οἱ πρόσφυγες συνωστίζονται σὲ περιθωριακὲς γειτονιές, ὅπου ἐκκολλάπεται ἡ κοινωνικὴ παρέκλιση.⁷ Ὁ ποιητής, ὅταν ἔρχεται στὴν Ἀθήνα, μέ ὅλα τὰ προβλήματα ὑγείας του, ἀντιμετωπίζει τὴν κρατικὴ ἀδιαφορία. Εἶναι ποιητής καί πρόσφυγας. Βιώνει τὴ διχοτόμο αὐτὴ μέ ὀριακὸ τρόπο: δέν ἔχει νά φάει. «Οὔτε Ὑπουργὸς θέλω νά γίνω, οὔτε Βουλευτής: μικρὰν ὑποτροφίαν ζητῶ, ὀλίγα χρήματα, ἵνα ἐξακολουθῶ τὰς σπουδὰς μου, τὰ γράμματά μου, δι' ἃ μέ ἔπλασεν ὁ Θεὸς καί νά φανῶ χρήσιμος εἰς τὴν κοινωνίαν»⁸. Ἡ κοινωνία ὅμως κωφεύει στὰ αἰτήματά του, ὅπως γράφει στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο. Ὁ κρατικὸς κορβανάς εἶναι γιὰ τοὺς λίγους. «Ὅχι δέν εἶναι διὰ σέ τὰ χρήματα τοῦ ἔθνους, εἶναι διὰ τὰ στόματα τῶν ἐλευθέρων (sic) Ἑλλήνων, τῶν ὑποστηρικτῶν τῶν βουλευτῶν, τῶν κομμάτων, τῶν καταστροφῶν τοῦ ἔθνους. Καὶ ἐγώ; Ὁ δυστυχὴς εἶμαι δοῦλος Ἑλλήν, ξένος ἐνταῦθα, ὑπολογιζόμενος καὶ μόνος, ἄνευ οὐδενὸς νά μέ ὁδηγεῖ εἰς τὸν ἓνα καὶ εἰς τὸν ἄλλο»⁹. Ὁ Κρυστάλλης ἀντιλαμβάνεται πολὺ νωρὶς ὅτι ἀνήκει σὲ ἓνα κόσμο διαφορετικόν, εἶναι μέρος ἐνός ἄλλου κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ πόλου πού δέν εἶχε πρόσβαση στίς παροχές τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τὸν πρῶτο πόλο, εἶναι ἡ πολιτισμικὴ σύγχυση, τὴν ὁποία ὑπογραμμίζει εὐστοχα ὁ ποιητής στό γράμμα του στὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο. «Οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι συνηθισμένοι εἰς τὴν αὐτοκτονίαν διὰ τό παρὰ μικρόν. Ἡμεῖς οἱ ἠπειρώται εἴμεθα μεγάθυμοι (...) Οὐδέποτε, ὄχι μόνον δέν ἐσκέφθην, ἀλλ' οὐδὲ ὠνειρεύθην τὴν αὐτοκτονίαν»¹⁰. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολιτισμικὴ διχοτόμο, πού ἀποτελεῖ τό διακριτὸ ὄριο στὰ συστήματα ἀξιών τοῦ ἀστικοῦ κέντρου καί τῆς περιφέρειας. Ἡ Ἀθήνα ζεῖ στὸν ἀπόηχο τοῦ ρομαντισμοῦ καί τὴν οἰκονομικὴ πτώχευση τῆς χώρας. Παράλληλα, εἶναι ἡ δεκαετία πού θά ἐπιφυλάξει στὴν Ἑλλάδα μιὰ ὀδυνηρὴ ἥττα στὸν ἐλληνοτουρκικὸ πόλεμο. Ἡ ἀτμόσφαιρα

4. Μιχ. Παράνθης, "Εἰσαγωγή", στὸ βιβλίο Κρυστάλλης Ἀπαντα, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας (χ.χ.), σ. 11.

5. Δ. Γ. Τσαούσης, Ἑλληνισμός καὶ Ἑλληνικότητα, στὸ βιβλίο Ἑλληνισμός καὶ Ἑλληνικότητα. Ἰδεολογικοὶ καὶ Βιοματικοὶ Ἀξονες τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας, 1983, σ. 23. — Κωνσταντίνος Τσουκαλᾶς, Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 209-226.

6. Ἀλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Ἡ θεωρία τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, Ἀθήνα, Ἐτ. Σπουδῶν Νεοελλ. Πολιτισμοῦ καὶ Γεν. Παιδείας, 1978³, σ. 176-185.

7. Μ. Γ. Μερακλῆς, Λαογραφικά τῆς Ἀθήνας (1834-1984), Νέα Ἑστία, Χριστοῦγεννα 1984, σ. 215.

8. Γ. Βαλέτας, ὁ. π., σ. 698.

9. Ὁ. π.

10. Ὁ. π.

λοιπόν της πόλης μέ όλα τὰ παράγωγά της εἶναι ἔξω ἀπό τήν ἀγωνιστική νοοτροπία τοῦ Κρυστάλλη. Πρόκειται σαφῶς γιά δύο διαφορετικά συστήματα ἀξιών. Ὁ Κρυστάλλης εἶναι παρείσακτος στό σύστημα ἀξιών της πόλης, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Παλαμᾶς.¹¹

Στόν πόλο τοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ ἀνήκουν καί οἱ ὁμότεχνοι τοῦ Κρυστάλλη πού ἀντιμετώπισαν τήν ποίησή του χλευαστικά.¹² Τήν εἶπαν μιμητική ποίηση πού δέ συγκέντρωνε τίς προϋποθέσεις νά βραβευτεῖ. Τή θεώρησαν ὑποκατάστατο τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Στόν Φιλαδέλφειο διαγωνισμό τοῦ 1892 βράβευσαν τόν Στρατήγη. Ἡ ἐνέργεια αὐτή ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν κύκλων ἐκείνων, πού θεωροῦσαν ὡς ποίηση τή στιχουργία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, μέ εἰκόνες ἀχνές καί γλωσσικό ὄργανο μιά καθαρεύουσα ξέπνοη. Ὁ Γαβριηλίδης στιγματίισε τήν ἐνέργεια αὐτή στήν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις: «Ἀπλοῦς τραγουδιστής ὁ Κώστας Κρυστάλλης, χωρίς ἀξιώσεις ποιητοῦ, ιερῶς, σοφοῦ, καλλιτέχνη. Τίποτε, τίποτε. Ἕνας βιολιτζής. Χωρίς μακρυά μαλλιά... Ἄλλά καί ὁ κ. Ἄγγελος Βλάχος βραβεύει ἀποπείρας νεκραναστάσεως. Ὡραίας, ἀλλά ψυχράς καί νεκράς. Ὁ Κρυστάλλης ἀπολίτιστος! Ἡμεῖς νομίζομεν αὐτόν μέν Ἕλληνα, βαρβάρους δέ τούς κριτές του: τό βιβλιαράκι του δέν εἶναι ἀπό τά μαγευτικότερα πού εἶδαμεν ποτέ, ἀλλά εἶναι καί βοννό καί γούπατο καί κάμπος, καί βουκολικό, καί ἀγάπη, καί τρύγος, καί χαμοκέρασο, καί ἀκροποταμιά».¹³

Ἡ ποίηση τοῦ Κρυστάλλη εἶναι ὁ ἄλλος πόλος. Γιά μερικούς κύκλους της Ἀθήνας εἶναι μιά ποίηση κατώτερη, μιά ποίηση πού μιμεῖται, ὅπου δέν ὑπάρχει δημιουργία. Ὁ ἴδιος ἔχει συναίσθηση της διχοτόμου αὐτῆς. Γνωρίζει τήν προκατάληψη πού ὑπάρχει γιά τήν ποίησή του. Ἡ ἐπιλογή του ὁμως εἶναι συνειδητή. Γράφει στήν ἕκτη ἐπιστολή του στόν Ἀλεξόπουλο: «Τοῦτα εἶναι ποιήματα τῶν πόλεων καί τῶν σπουδαστηρίων, γραμμένα μέσα εἰς τά σαλόνια καί γιά τά σαλόνια τά περισσότερα, καί τά δικά μου εἶναι τοῦ κάμπου ἔξω καί τοῦ βουνοῦ».¹⁴

Ὁ Κρυστάλλης ἀντιλαμβάνεται ἀπό τά πρώτα χρόνια στήν Ἀθήνα ὅτι βρίσκεται σέ ἕναν ἄξιο κόσμο, τοῦ ὁποίου οἱ πολιτισμικές ἀναφορές συγκρούονται μέ τόν κόσμο του. Ὁ δικός του κόσμος εἶναι «τῶν ἡπειρώτικων βουνῶν τά κάλλη, εἶναι τά κακοτράχαλα βουνά της Πίνδου».¹⁵ Βιώνει τήν ὀλιγόχρονη παραμονή του στήν Ἀθήνα ὡς ἀποδημία σέ ξένο τόπο. «Τοῦ Κρυστάλλη τά ξένα δέν εἶναι καμιά χώρα στούς ὑπερβόρειους. Εἶναι ἡ Ἀθήνα μέ ὅλο της τόν ἥλιο»,¹⁶ λέει ὁ Παλαμᾶς στή διάλεξή του στόν "Παρνασσό" τό 1916. Εἶναι μιά ἀποδημία πού τελικά εἰσπράττεται ὡς μιά σύγκρουση δύο διαφορετικῶν συστημάτων ἀξιών καί ἔτσι μετουσιώνεται σέ ποιητική δημιουργία.

Ὁ πολιτισμικός δυῖσμός διαχέεται στήν ποίησή του, ἰδίως στόν "Τραγουδιστή τοῦ χωριοῦ καί της στάνης". Ἡ ἐξάχρονη παραμονή του στήν Ἀθήνα καί οἱ συγκρουσιακές σχέσεις του μέ τό πολυποικίλο περιβάλλον τόν ὁδήγησαν στήν

11. Κωστής Παλαμᾶς, "Βιζυηνός καί Κρυστάλλης", στό βιβλίο *Κωστή Παλαμᾶ Ἀπαντα*, Μπίρης, τ. 8, σ. 350.

12. Λ. Ι. Βρανούσης (ἐπιμέλεια), Κ. Κρυστάλλης — Χ. Χρηστοβασίλης, Ἀθήναι, Βασιική Βιβλιοθήκη, χ.χ., τ. 19, σ. η'.

13. Βλ. Γαβριηλίδης, Κώστας Κρυστάλλης, *Ἀκρόπολις*, 10.3.1983.

14. Γ. Βαλέτας, *ὁ. π.*, σ. 712.

15. Κ. Παλαμᾶς, *ὁ. π.*, σ. 313.

16. *Ὁ. π.*, σ. 314.

ἀποκρυστάλλωση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμικοῦ дуΐσμοῦ. Οἱ παρατηρήσεις, διάσπαρτες
στὶς ἐπιστολές του, τροφοδοτοῦν τὴ μοῦσα του καὶ διαφοροποιοῦν τὸ ποιητικὸ
ἀποτέλεσμα ἀπὸ τὴ μιμητικὴ ἀκίνησις, πού τοῦ καταλογίζουν, ὅσον ἀφορᾷ τὸ δη-
μοτικὸ τραγούδι.

Δραματικὴ ἐκφραση ἐξάλλου τοῦ πολιτισμικοῦ дуΐσμοῦ συναντοῦμε στό ποίη-
μά του "Στὸ Σταυραετό", ἓνα ποίημα πού χαρακτηρίζει τὴν ποίησή του καὶ εὐτύ-
χησε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μέ συμβολικὸ τρόπο ἀπὸ πολλούς.

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΑΕΤΟ

Ἀπὸ μικρὸ κι ἀπ' ἄφαντο πουλάκι, σταυραητέ μου,
παίρνεις κορμί μέ τόν καιρό καὶ δύναμη κι ἀγέρα
κι ἀπλώνεις πῆχες τὰ φτερά καὶ πιθαμές τὰ νύχια
καὶ μέσ' στὰ σύγνεφα πετᾷς, μέσ' στὰ βουνά ἀνεμίζεις·
φωλιάζεις μέσ' στὰ κράκουρα, συχνομιλᾷς μέ τ' ἄστρα,
μέ τὴν βροντὴ ἐρωτεύεσαι κι ἀπιδρομᾷς καὶ παίζεις
μέ τ' ἄγρια ἀστροπέλεκα καὶ βασιλιὰν σέ κράζουν
τοῦ κάμπου τὰ πετούμενα καὶ τοῦ βουνοῦ οἱ πετρίτες.

Ἔτσι γεννήθηκε μικρός κι ὁ πόθος μου στὰ στήθη,
κι ἀπ' ἄφαντο κι ἀπ' ἄπλερο πουλάκι, σταυραητέ μου,
μεγάλωσε, πῆρε φτερά, πῆρε κορμί καὶ νύχια
καὶ μοῦ ματώνει τὴν καρδιά, τὰ σωθικά μου σκίζει·
κι ἔγινε τώρα ὁ πόθος μου ἀητός, στοιχειό καὶ δράκος
κι ἐφώλιασε βαθιά-βαθιά μέσ' στ' ἄσαρκο κορμί μου
καὶ τρώει κρυφὰ τὰ σπλάχνα μου κουφοβοσκάει τὴν νιότη.
Μπεζέρισα νὰ περπατῶ στοῦ κάμπου τὰ λιοβόρια.
Θέλω τ' ἀψήλου ν' ἀνεβῶ, ν' ἀράξω θέλω, ἀητέ μου,
μέσ' τὴν παλιά μου κατοικιά, στήν πρώτη τὴ φωλιά μου,
θέλω ν' ἀράξω στὰ βουνά, θέλω νὰ ζῶ μ' ἐσένα.
Θέλω τ' ἀνήμερο καπρί, τ' ἀρκούδι, τὸ πλατόνι,
καθημερινή μου κι ἀκριβὴ νὰ τᾶχω συντροφιά μου.
Κάθε βραδοῦλα, κάθε αὐγή, θέλω τὸ κρῦο τ' ἀγέρι
νᾶρχεται ἀπὸ τὴν λαγκαδιά, σάν μάννα, σάν ἀδέρφι
νὰ μοῦ χαϊδεύει τὰ μαλλιά καὶ τ' ἀνοιχτά μου στήθη.

Θέλω ἡ βρουσούλα, ἡ ρεματιά, παλιές γλυκές μου ἀγάπες
νὰ μοῦ προσφέρουν γιαιτρικὸ τ' ἀθάνατα νερά τους.
Θέλω τοῦ λόγγου τὰ πουλιά μέ τόν κελαϊδισμό τους
νὰ μέ κοιμίζουν τὸ βραδύ, νὰ μέ ξυπνοῦν τὸ τάχυ.
Καὶ θέλω νᾶχω στρώμα μου νᾶχω καὶ σκέπασμά μου
τὸ καλοκαίρι τὰ κλαδιά καὶ τόν χειμῶ τὰ χιόνια.
Κλωνάρια ἀπ' ἀγριοπρίναρα, φουρκάλες ἀπὸ ἐλάτια
θέλω νὰ στρώνω στοιβανιές κι ἀπάνου νὰ πλαγιάζω
ν' ἀκούω τόν ἦχο τῆς βροχῆς καὶ νὰ γλυκοκοιμῆμαι.

Ἀπὸ ἡμερόδεντρον, ἀητέ, θέλω νὰ τρώω βαλάνια,
θέλω νὰ τρώω τυρί ἀλαφιοῦ καὶ γάλα ἀπ' ἄγριο γίδι.

Θέλω ν' ἀκούω τριγύρω μου πεῦκα κι ὀξιές νά σκούζουν,
 θέλω νά περπατῶ γκρεμούς, ραϊδιὰ, ψηλά στεφάνια,
 θέλω κρεμάμενα νερά δεξιά ξερβά νά βλέπω.
 Θέλω ν' ἀκούω τὰ νύχια σου νά τὰ τροχᾶς στά βράχια,
 ν' ἀκούω τήν ἄγρια σου κραυγή, τόν ἴσκιο σου νά βλέπω.
 Θέλω, μά δέν ἔχω φτερά, δέν ἔχω κλαπατάρια
 καί τυραννιέμαι καί πονῶ καί σβνέμαι νύχτα μέρα.
 Παρακαλῶ σε, σταυραετέ, γιά χαμηλώσου ὀλίγο
 καί δός μου τέσ φτεροῦγες σου καί πάρε με μαζί σου,
 πάρε με ἀπάνω στά βουνά, τί θά μέ φάει ὁ κάμπος!

Στό ποίημα αὐτό βρίσκει ἔκφραση ἡ ἀντίληψη τοῦ Κρουστάλλη γιά τό χώρο, αὐτό πού οἱ σημειολόγοι ὀνομάζουν χώρο καί ἀντιχώρο.¹⁷ Πρόκειται γιά μιὰ ἀντίληψη κλασική. Οἱ δύο χώροι ἀποτελοῦν ἓνα ξενιγὰρι συμπληρωματικό, τό ὁποῖο διέπεται ἀπό ἐσωτερική ἀντιφατικότητα. Εἶναι γνωστό ὅτι ὁ κάμπος ὡς γεωγραφικός χώρος φιλοξενοῦσε τούς νομάδες κτηνοτρόφους. Ἡ κάθοδος αὐτή ὅμως προκαλοῦσε συγκρούσεις δύο οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, τῆς γεωργίας καί τῆς κτηνοτροφίας.¹⁸ Ἡ ἐπέκταση τῆς μιᾶς προϋπέθετε τόν περιορισμό τῆς ἄλλης.

Μέ ἄξονα αὐτήν τήν συμπληρωματική ἀντίθεση ὁργανώθηκαν ἰδεολογικά συστήματα, πού διαπότηζαν κάθε μορφή δραστηριότητας. Οἱ κλιματολογικές συνθήκες ἦταν ἓνα στοιχεῖο πού διαφοροποιοῦσε τὰ συστήματα ἁξιών. Αὐτό καταγράφεται στό ποίημά του "Πεντέλη":

ΠΕΝΤΕΛΗ

.....
 "Ὅσες βολές κινᾶω νάρθῶ βουνό νά σ' ἀπολάβω
 μέσ' ἀπ' τοῦ χαμηλόκαμπου τὰ βαρετά τὰ πλάτια
 τὰ βαρετά καί τὰ ἄδροσα, τὰ λιοπυροκαμένα,
 ὁ εὐώδερὸς ἀγέρας σου κι ὁ δροσοβολισμένος
 μοῦ ροβολάει καί μῶρχεται νά μέ συναπαντήσει
 καί μέσα μου νέα ὑπάτα, νέα δύναμη μοῦ δίνει
 νά ξεκαμπίσω, τὰ ἱσκιερά νά φτάκω τὰ ριζά σου.

Ὁ κάμπος ταυτίζεται μέ τή ζέστη, τήν ἄπνοια, ἐνῶ βουνό σημαίνει ἀγέρας δροσερός, σημαίνει ἱσκιερά πλατάνια. Σημαίνει καλύτερο καλοκαίρι. Ὁ κάμπος ἐξέφραζε ἓνα τρόπο ζωῆς ἐπιβαρυμένο ἀπό τήν ἐλonoσία, τίς μύγες καί τὰ κουνούπια.¹⁹ Τό καλοκαίρι ἦταν ἀφόρητο στὸν κάμπο. Οἱ κλιματολογικὲς ἰδιαιτερότητες διαμόρφωσαν

17. Ἀπόστολος Μπενάτσης, «Τό θέλω καί τό δύναμαι στήν ποίηση τοῦ Κρουστάλλη», στό βιβλίο του *Τό σημειωτικό τετράγωνο*, Ἀθήνα, Ἐπικαιρότητα 1994, σ.121. — Α. J. Greimas, *Pour une Semiotique Topologique, Semiotique et Sciences Sociales*, Paris, Seuil, 1976, σ. 134.

18. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, Oxford, Oxford University Press, 1964, σ. 8. — Βαγγέλης Γρ. Αὐδίκος, *Πρόβεζα 1945-1990. Ὁψεις τῆς μεταβολῆς μιᾶς ἐπαρχιακῆς πόλης*, Πρόβεζα, Ἐκδ. Δήμου Πρόβεζας, 1991, σ. 282. Ἐπίσης, Εὐάγγ. Αὐδίκος, *Ἡ ταυτότητα τῆς περιφέρειας στό Μεσοπόλεμο. Τό παράδειγμα τῆς Ἡπείρου*, Ἀθήνα, Καρδαμίτσα, 1993, σ. 54.

19. Βαγγέλης Γρ. Αὐδίκος, *Πρόβεζα 1945-1990*. ὁ. π., σ. 321-2.

ένα σταθερό στοιχείο διαφοροποίησης των δύο άξιακων συστημάτων. Στόν πόλο του βουνού όλα δημιουργούν την προϋπόθεση της ανάτασης. Ἡ φύση εἶναι ὄνειρεμένη, ἐγγίζει τὴν ἀπόλυτη κατάφαση στὴ ζωὴ. Τό γεωγραφικό περιβάλλον δημιουργεῖ εἰκό-
νες ἀνείπωτης αἰσθησιακῆς ἀπόλαυσης, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴ
φύση καὶ τὴν καθαρότητα καὶ ἀπλότητα τῆς σχέσης βουνού-ἄνθρώπου.

ΤΟ ΗΛΙΟΒΑΣΙΛΕΜΑ

*Πίσω ἀπὸ τίς μακρινές κορφές ὁ ἥλιος βασιλεύει
καὶ τ' οὐρανοῦ τὰ σύνορα χίλιες βαφές ἀλλάζουν,
πράσινες, κόκκινες, ὀλόχρυσες, γαλάζες,
κι ἀνάμεσά τους σκάει λαμπρός λαμπρός ὁ Ἀποσπερίτης.*

.....
*Σάν τὸ ζαρκάδι ὁ νιὸς βοσκὸς ξετρέχει τὴν κοπὴ του
σουρίζει, σαλαγὰι δὶ, δὶ! καὶ τήνε ροβολάει
ἀπὸ τὰ πλάγια στὸ μαντρί, στὴ στρούγγα γιὰ ν' ἀρμέξει.*

.....
*Καλότυχοί μου χωριανοί, ζηλεύω τὴ ζωὴ σας,
τὴν ἀπλοϊκὴ σας τὴ ζωὴ, πῶχει περισσιες χάρες.
Μά πλιό πολὺ τὸν μαγικό ζηλεύω γυρισμὸ σας,
ὄντας ἡ μέρα σώνεται καὶ βασιλεύει ὁ ἥλιος.*

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἡσυχη, λαμπερή, ὑγιεινὴ ζωὴ τοῦ βουνού. Αὐτὴν ὀνειρεύονται οἱ
ἡμινομάδες βουνίσιοι, ὅταν ζοῦν στὸν κάμπο καὶ περιμένουν νὰ ἔρθει ἡ ὥρα νὰ
ἀνέβουν στὰ ψηλῶματα. Ἡ ζωὴ τους στὸν κάμπο εἶναι ἕνας ἀναγκαστικός σταθ-
μὸς καὶ ὅλοι κάνουν ὑπομονή, προσμένοντας τὴ μεγάλη ὥρα τῆς ἀναχώρησης.

*Ἔ, μὴ χολιάτε, ὀρέ παιδιὰ, τρεῖς μῆνες εἶναι ἀκόμα.
Σάν δώσει ὁ ἥλιος τ' Ἀπριλιοῦ καὶ λειώσουνε τὰ χιόνια
καὶ χορταριάσουν οἱ πλαγιές καὶ ἀνθίσ' ἡ ἀριά κι ὁ γράβος
δικὰ μας εἶναι τὰ βουνά, τρεῖς μῆνες εἶναι ἀκόμα.²⁰*

Ὁ κάμπος εἶναι ὁ ἀντίθετος πόλος, ὅπου ἡ ζωὴ τὸ καλοκαίρι χαρακτηρίζεται ἀπὸ
ὕψηλὸ βαθμὸ ἀνθυγιεινότητος, ἐνῶ τὸ χειμῶνα συνεπάγεται βροχή, λάσπη. Τὰ στοι-
χεῖα συναπαρτίζουν ἕνα ἄλλο ἀξιακὸ σύστημα, σύμβολο τῆς χαμηλῆς πτήσης στὴ ζωὴ.

*Ἀγνάντεψ' ἀχ τὸ Σέσσοβο, ἡ Λούτσα εἶν' ἀβλεμόνι,
ἐβούλιαξε ἡ Τριανταφυλλιά, πελάγωσε ἡ Φραξίλα,
πνίγεται ἀκέρια ἡ Λάμαρη...²¹*

Οἱ κλιματολογικὲς συνθήκες²² διαμορφώνουν τὸ πρῶτο ἐπίπεδο διχοτόμησης
τῶν δύο χώρων. Μὲ βάση ὅμως τὴ διχοτόμο αὐτὴ καὶ τίς οἰκονομικὲς δραστηριό-
τητες ὁργανώνεται μιὰ εὐρύτερη διχοτόμος, πού ἐκτείνεται σὲ ὅλες τίς πολιτισμικὲς
συμπεριφορές. Οἱ γεωγραφικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἰδιαιτερότητες ἀποτελοῦν τὴ βάση,

20. Ἀπὸ τὸ ποίημα Ὁ γέννος.

21. Ὁ. π.

22. Braudel Fernand, *The Mediterranean (and the Mediterranean World in the Age of Philip II)*, London
I1 Collins, 1972.

τήν ὀργάνωση δύο διαφορετικῶν πολιτισμικῶν συστημάτων. Ὁ Κρυστάλλης ἔχει διοχετεύσει αὐτὴν τὴν πολιτισμικὴ διχοτόμο στὸ ποίημά του "Ἡ Περιοδικότητα":

.....
-Ἐγὼ εἶμαι κόρη τοῦ βουνοῦ καὶ τσέλιγγα κοπέλλα
τόν κάμπο ἐγὼ δὲν τὸν φτουρῶ καὶ χλιὸ νερὸ δὲν πίνω.
Δέν ἐχεράκωσα ποτὲ δρεπάνι ἐγὼ γιὰ θέρο,
δὲ ζάρω ἀπὸ χερόλαβα νὰ πηγῶ γάλα ζάρω,
ζάρω ν' ἀρμέω τὰ πρόβατα, νὰ σαλαγάω τὰ γίδια.
Βρωμοκαμπίτης δὲ θὰ ἰδεῖ τὸ ἀμόλεντο κορμί μου
στά κορφοβούνια θ' ἀνεβῶ, πού δὲ ξαρίζει ὁ ἥλιος,
πῶχει τὴ στρουγγά ὁ τάτας μου, ποῦν' οἱ πολλές οἱ στάνες,
ποῦναι τὰ κέδρα τὰ ψηλά καὶ τὰ νερά ἀπὸ χιόνια
πού βγαίνει ἡ πετροπέρδικα καὶ κελαῖδεῖ τὸ τάχυ,
τὸ γιόμα ὁ πετροκότσυφας, τ' ἀπόβραδο ἡ τρυγόνα.
Κι ἂν μέ λερώσει ὁ κορνιαχτός κι ἂν μέ μαυρίσει ὁ ἥλιος,
ἀπάνου ἐκεῖ θὰ νὰ νιφτῶ στὸ κρῦο νερὸ τῆς βρύσης,
στά γρέκια, στά προσκάμνια μου θὰ γείρω ν' ἀνασάνω,
θὰ νὰ βοηθῆσω στ' ἄρμεγμα τοῦ γέρου μου πατέρα
καὶ σὰν νυχτώσουν τὰ βουνά καὶ πάει αὐτός στὸ σκᾶρο,
τ' ἀδράχτι, ἡ δροῦγα κι ὁ ἀργαλειός μ' ἀκαρτεροῦν ἐμένα.

Σχολιάζοντας τὸ ποίημα αὐτὸ, γράφει ὁ Μπενάτσος: «Παρατηροῦμε μιά πολιτισμικὴ διαφοροποίηση. Ἀπὸ τὴ μιά ἔχουμε τοὺς κατοίκους τοῦ κάμπου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅσους ζοῦν στὸ βουνό. Ἡ σχέση τους εἶναι σχέση ἀντιπαλότητας. Τὰ κυρίαρχα σήματα τῶν δευτέρων εἶναι ἡ ὑπεροχή, ἡ αἰσθησιμότητα ἀνωτερότητας καὶ ἡ ὑπερηφάνεια. Εἶναι διαφορετικοὶ ἄνθρωποι. Ἀπολαμβάνουν διαφορετικὰ ἀγαθὰ. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ ἀπέχθεια τῆς κόρης γιὰ τὸν "βρωμοκαμπίτη".²³

Οἱ ἐπισημάνσεις εἶναι καίριας σημασίας. Τὸ ποίημα αὐτὸ ἀποτελεῖ κλασικὴ περίπτωση αἰσθητικῆς μετουσίωσης ἑνὸς κοινωνικοῦ φαινομένου. Μὲ βάση τὸ χωρὸ ὀργανώνονται δύο διαφορετικὲς ταυτότητες. Γιὰ τοὺς ὀρεσίβιους τὸ δικό τους πολιτισμικὸ σύστημα ὑπερέχει καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ "τσακαλίτες" ἢ μὲ τὴν ἐκδήλωση ἀπέχθειας γιὰ ἐπιμειξία μὲ τοὺς καμπίσιους.

Ὁ ποιητὴς ἄπλωσε τίς φτεροῦγες του στὸν κάμπο. Προσπάθησε νὰ στεριώσει. Δὲ νοιάστηκε γι' αὐτόν. Μὲ κλονισμένη τὴν ὑγεία του ὀνειρεύεται τὸ βουνό. «Μπεζέρισα νὰ περπατῶ στοῦ κάμπου τὰ λιοβόρια», φωνάζει. Νιώθει ὅτι ὁ κάμπος τοῦ κατατρώνει τὰ σωθικά. Δὲν πρόλαβε νὰ φτάσει στὸ βουνό. Ἄφησε τὴν τελευταία του πνοή στὸν κάμπο, πού κράτησε καὶ τὸ κορμί του. Ἴσως ἔτσι, ἦταν καὶ μιά πράξη συμφιλίωσης. Ἦταν μιά θυσία πού ἔνωσε τὸν κάμπο μὲ τὸ βουνό, τὴν Ἄρτα μὲ τὸ Συρράκο. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, οἱ συμπαριώτες του θὰ διαλέξουν τὸν κάμπο γιὰ μόνιμη διαμονή καὶ θὰ τὸν συντροφεύσουν.

Ὁ Κρυστάλλης δὲν πρόλαβε νὰ κατακτήσει τὴν κορυφὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ "Παρνασσοῦ". Εὐτύχησε νὰ ἀγαπηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀπλούς ἀνθρώπους.

Ἦταν ὁ ποιητὴς πού ἔγινε λαός.²⁴

23. Ἀπόστολος Μπενάτσος, ὁ. π., σ. 123.

24. Κωστής Παλαμᾶς, ὁ. π., σ. 339.

Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΜΟΥΣΑ ΕΜΠΝΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ*

ΜΑΡΙΑ ΤΡΙΧΙΑ-ΖΟΥΡΑ

‘Ο γνωστός λόγιος τῆς ἐποχῆς τοῦ Κ. Κρυστάλλη Κώστας Χατζόπουλος ὑπερασπίστηκε τὸν ποιητὴ στίς ἐπικρίσεις γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν θεμάτων του μὲ τὴν ἐξῆς φράση: «*Τό κρυφό τοῦ Κ. Κρυστάλλη εἶναι νὰ μὴ χάνει τὴ χάρη τῆς ἡ ὥρα, ὅσο κι ἂν χιλιοῖστορηθεῖ ὅπως δὲν τὴ χάνει καὶ στὴ ζωὴ κι ἄς ἐπαναλαμβάνεται ὁλόένα*».¹

Ἀναμφισβήτητα ὁ Κρυστάλλης ἀντλεῖ τὰ θέματά του ἀπὸ τὸν ἀπλοϊκὸ κόσμου τῆς παράδοσης καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι.

Ἡ σχέση αὐτὴ μὲ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἔχει ἀντιμετωπισθεῖ σέ γενικότερα μελετήματα εἴτε καὶ σέ εἰδικότερα εἰδικὰ μελετήματα.** Ἐκεῖνο πού πρέπει πάντως νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπνευση τοῦ ποιητῆ λειτουργεῖ καὶ ὁ δημιουργικὸς αὐτοσχεδιασμός στὸν τρόπο που χειρίζεται τὰ στοιχεῖα τῆς παράδοσης καὶ κυρίως τὰ στοιχεῖα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Αὐτὸ πού λέμε δηλαδὴ διαδικασία τῆς μετάπλασης τῶν θεμάτων καὶ τοῦ χειρισμοῦ τῶν ἐκφραστικῶν μέσων.

Ἡ φωνὴ τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ πού εἶναι αὐτὴ τῆς λαϊκῆς ζωῆς τείνει νὰ συγχωνευθεῖ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ φωνὴ τοῦ ποιητῆ –στὸ βαθμὸ πού μπόρεσε βέβαια μέσα στὸ λίγο χρόνο πού πρόλαβε νὰ ζήσει– στὴν ὁποία δεσπόζει ἓνα ἴδι-

* Μία ὁλοκληρωμένη ἐξέταση τοῦ θέματος πού ἀφορᾷ στὴν ἐξάρτηση τῆς ποιητικῆς δημιουργίας τοῦ Κ. Κρυστάλλη ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ἐπεχείρησα γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ κι ἄρκετά χρόνια. Ἡ ἐκτενέστερη ἐκείνη μελέτη μου μὲ λεπτομερῆ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν*, τομ. ΚΖ’ (1979), μὲ τίτλο *“Ὁ Κώστας Κρυστάλλης καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι”*, σ. 315-374. Συντομογραφικὰ θὰ παραπέμψω στὸ περ. *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.*

Στίς ὑποσημειώσεις πού παραπέμψω σέ συλλογές δημοτικῶν τραγουδιῶν ἢ παραδόσεων, ὁ πλήρης τίτλος ἀναφέρεται μόνον τὴν πρώτη φορὰ. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται μόνον τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα. Διατηρῶ ἐπίσης τὴν ὀρθογραφία καὶ στίξη τῶν ἐκδόσεων στίς ὁποῖες ἀναφέρομαι. Γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Κ. Κρυστάλλη χρησιμοποιοῦ τὴν β’ ἐκδοση τῶν Ἀπάντων του ἀπὸ τὸν Μιχ. Περάνθη (Μ ι χ. Π ε ρ ἄ ν-θ η, Κρυστάλλης Ἀπαντα, Ἑστία, Ἀθήνα (1959).

1. Κ. Χ α τ ζ ὀ π ο υ λ ο υ, Κ. Κρυστάλλης, περ. *Νέα ζωὴ*, τομ. VII Ἀλεξάνδρεια 1912, σ. 439.

** Ἡ βιβλιογραφία πού ὑπάρχει γιὰ τὸν Κρυστάλλη εἶναι πολὺ ἐκτεταμένη καὶ εἶναι ἀδύνατον ἐδῶ νὰ καταγραφεῖ. Γι’ αὐτὸ θὰ περιορισθῶ στὰ μελετήματα πού κάθε φορὰ –ἀναλόγως τῶν θεμάτων– θὰ κρίνω ἀναγκαῖο νὰ παραλέμψω τοὺς ἀναγνώστες. Ἐπίσης ἡ παραπομπὴ στὴν προηγούμενη μελέτη μου θὰ μὲ καλύψει στὸ θέμα αὐτὸ (δ. π., σ. 316-317 βλ. γενικὰ καὶ εἰδικὰ μελετήματα).

αίτερο χαρακτηριστικό: ἡ νοσταλγία καὶ ἡ λαχτάρα γιὰ τὴν πατρίδα του, τὴν ὀρεινὴν Ἡπειρο μέ τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς κτηνοτρόφους.

Τὰ τελευταῖα του ἔργα φανερῶνουν τὴν ἀναζήτησι τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ τὴν προσπάθεια τελειοποίησης στὴ διαδικασίᾳ τῆς μετάπλασης τῶν θεμάτων του ἂν καὶ ἡ δημοτικὴ μοῦσα δὲν ἐπαυσε νὰ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῆς ἐμπνευσῆς του.

Πρὶν ὅμως προσανατολιστεῖ ὁ Κρυστάλλης σέ θέματα τῆς δημοτικῆς παράδοσης, δηλαδὴ τοῦ λαϊκοῦ λόγου, δέχτηκε καὶ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ λόγια παράδοσι. Ἐπιγραμματικὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ ποιητὴς ἐπηρεάστηκε ἀπὸ κλασικοὺς ποιητὲς, ὅπως τὸν Ὀμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ κυρίως τὸν Θεόκριτο. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως τὸν Ἐρωτόκριτο τοῦ Κορνάρου καὶ ἀπὸ ἔργα συγχρόνων του λογοτεχνῶν, ὅπως τοῦ Βαλαωρίτη, τῶν συμπατριωτῶν του Ζαλοκώστα καὶ Βηλαρά, καθὼς καὶ τῶν ρομαντικῶν τῆς Ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ὅπως τοῦ Ἀχ. Παράσχου.

Οἱ ἀναφορὲς πού κάνει ὁ ποιητὴς καὶ ἡ παρεμβολὴ στίχων τους στὰ ποιήματά του ἀλλὰ καὶ στὰ πεζά του, ἀποδεικνύουν ὅτι εἶχε μελετήσῃ τὰ ἔργα τους καὶ εἶχε δεχτεῖ τίς ἐπιδράσεις τους στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ποιητικῆς του δημιουργίας.²

Ἡ ἔμφυτη ὅμως προδιάθεσί του τὸν ἀναγκάζει νὰ ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τίς ρομαντικὲς κυρίως ἐπιδράσεις καὶ τὸν λογιωτατισμὸ μέ τὴν καθαρῆνυσαν, στοιχεῖα πού διακρίνονται στὰ ἔργα του: *"Αἶ Σκιαί τοῦ Ἄδου"*, *"Ὁ Καλόγηρος τῆς Κλεισοῦρας"* καὶ στὰ ἄλλα νεανικά του στιχογραφήματα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἀπὸ μικρὸς –μαθητὴς ἀκόμη– καταγίνεται μέ τὴν ἔρευνα καὶ μελέτῃ λαογραφικῶν καὶ ἐθνογραφικῶν θεμάτων (ἦθη καὶ ἔθιμα, παραδόσεις καὶ ἰδιαίτερα τὰ δημοτικὰ τραγούδια). Ὅπωςδήποτε ὁ ποιητὴς εἶχε γνωρίσει τίς συλλογὲς δημοτικῶν τραγουδιῶν πού εἶχαν ἐκδοθεῖ στὰ χρόνια τῆς ποιητικῆς του δημιουργίας καὶ εἰδικότερα τίς συλλογὲς πού ἀφοροῦσαν στὴν Ἡπειρο. Αὐτὸ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὰ δημοτικὰ τραγούδια πού καταχωρίζει στὰ πεζά του, τὰ ὁποῖα συναντοῦμε αὐτοῦσια στίς συλλογὲς πού χρησιμοποιοῦσε ὁ ποιητὴς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πληροφορίες πού δίνει ὁ ἴδιος.

Στοὺς *"Βλάχους τῆς Πίνδου"* ἀρκετὲς φορὲς πού παρεμβάλλει στίχους ἢ ὁλόκληρα δημοτικὰ τραγούδια, παραπέμπει σέ γνωστὲς συλλογὲς καὶ κυρίως Ἡπειρωτικὰς, ὅπως τοῦ Ἀραβαντινοῦ καὶ τοῦ Χασιώτη.³

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ γνώσι τῶν δημοτικῶν καμμένων πού ὀφείλεται σέ μελέτῃ ἀπὸ τὰ βιβλία, ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ στὸν Ἡπειρωτικὸν χώρο, ἡ ἀναστροφὴ του μέ τὸν λαὸ τῆς ὑπαίθρου καὶ ἡ ἀγάπη του στὴν ποίησι τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ καταγράφει

2. Γιὰ τίς πρῶτες αὐτὲς ἐπιδράσεις σὸ ἔργο τοῦ Κρυστάλλη ἔχουν ἀσχοληθεῖ κατὰ καιροὺς λόγιοι καὶ ἐρευνητὲς. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὀρισμένες εἰδικὲς μελέτες: Κ. Π α λ α μ ᾶ, τὸ ἔργον τοῦ Κρυστάλλη, ἐφ. *Ἐφημερίς* 10, 11, 12/5/1894, σ. 3 [= Κ. Π α λ α μ ᾶ, Ἀπαντα, τόμ. Β', Μπίρης, Ἀθήνα 1963, σ. 463-483]. — Κ. Χ α τ ζ ὀ π ο υ λ ο υ, ὅ. π., σ. 433-436. — Γ. Β α λ ἔ τ α, Φιλολογικὰ στὸν Κρυστάλλη, Μυτιλήνη 1936, σ. 3-6. — Γ ι ᾶ ν ν η Μ. Ἀ π ο σ τ ο λ ᾶ κ η, Ὁ Κρυστάλλης καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι, Θεσ/νίκη 1937, σ. 34 καὶ 63 σημ. 1. — Λ. Ι. Β ρ α ν ο ὗ σ η, Νεανικοὶ στίχοι τοῦ Κ. Κρυστάλλη, Ἀθήνα 1946. — Μ ι χ. Π ε ρ ᾶ ν θ η, Κ. Κρυστάλλης, Μελέτῃ, ἐκδ. Χιωτέλλη, Ἀθήνα 1976. — Μ α ρ ι ἔ τ τ α ς Ε. Γ ι α ν ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ὁ Θεόκριτος καὶ ὁ Κρυστάλλης. Μελέτη, περ. *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, Ἀφιέρωμα, ἔτος ΣΤ', τόμ. 11, τευχ. 119, σ. 85-86. — Δ. Μ π ε ζ α ν τ ῆ, Κρυστάλλης καὶ Ἐρωτόκριτος, περ. *Νέα Ἑστία*, τομ. 46, 1949, σ. 924-926.

3. Γ. Χ ρ. Χ α σ ι ῳ τ ο υ, Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἡπειρον δημοτικῶν ἀσμάτων, ἐν Αθήναις 1866. — Π. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὕ, Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἡλείρου, ἐκδομένη ὑπὸ τῶν οἴων αὐτοῦ, ἐν Ἀθήναις 1880.

από τό στόμα τοῦ λαοῦ δημοτικά κείμενα, γιά τά ὅποια ἄλλοτε μᾶς δίνει ἀπλές πληροφορίες καί ἄλλοτε τά περισώζει στά πεζά του κείμενα ἢ τά χρησιμοποιεῖ σέ ἑμμετρες συνθέσεις.

Στό διήγημά του "Ὁ Γάμος τῆς στάνης" ἀναφέρει τά ἑξῆς: «...Εἶπον τόσα ἄσματα ἐκεῖ τοῦ χοροῦ, κλέφτικα καί τοῦ ποιμενικοῦ βίου, ἀλλά ἐξ ὧνων ἐν καί μόνον μοί ἀφῆκε ζωηράν ἐντύπωσιν καί ἐχαράχθη ἐν τῇ μνήμῃ καί ἐν τῇ καρδίᾳ μου ἀνεξάλειπτον, τό ἄσμα τῆς Ζερβοπούλας...». Πρόκειται γιά τό τραγούδι ἀπό τό ὅποιο ἀντλήσε τό βασικό πυρῆνα τοῦ ποιήματός του "Ὁ Χορός τῆς Λαμπρῆς".

Ἐπίσης σέ γράμμα τοῦ πρὸς τό φίλο του Δημ. Ἀλεξόπουλο, ὅπου ἀναφέρει λεπτομέρειες γιά τό ποιμενικό του εἰδυλλιο τῇ "Γκόλφω" γράφει: «...Τό ἔβγαλα τό ποίημα ἀπό τό γνωστό σου καί ἀγαπητό τραγούδι "Ἐβγα Γκόλφω στό βουνό"».⁵

Ἀπ' ὅλες τίς κατηγορίες ἡ ἐπίδραση τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στήν ὅλη του δημιουργία, ποιητική καί πεζογραφική.

Ἡ περίοδος τοῦ κλεφταρματολισμοῦ στήν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καί ἰδιαιτέρα στήν Ἡπειρο, ἀπασχόλησε πολύ τόν ποιητή ἀπό τά νεανικά του ἀκόμη χρόνια καί τά τραγούδια τά κλέφτικα ἄφησαν τή σφραγίδα τους σ' ἓνα ἀρκετά μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του, ὅπως διαπιστώνεται.

Στίς "Σκιές τοῦ Ἄδου" ὕμνῃ τοὺς κλέφτες καί τοὺς ἀρματολούς, ἰδιαίτερα τῆς Ἡπείρου πού τά κατορθώματά τους τραγούδησε καί ὁ ἀνώνυμος λαϊκός τραγουδιστής.

Στίχους ἐπίσης ἀπό κλέφτικα καί ὀνόματα κλεφτῶν παρεμβάλλει καί στά ἄλλα ἔργα του –ὅπως στοὺς "Βλάχους τῆς Πίνδου" καί στά διηγήματά του– καθώς καί ὁλόκληρα τραγούδια ἐμπνευσμένα ἀπό τή ζωὴ τῶν κλεφτῶν. Ἀπό τήν παιδική του ἡλικία, ὅταν ζοῦσε στό Συρράκο, εἶχε τήν εὐκαιρία νά γνωριστεῖ μέ κλέφτες ἀλλά καί στά ταξίδια πού ἔκανε ἀργότερα στήν ὄρεινὴ Πίνδο γιά τίς ἐθνογραφικές του μελέτες.

Χαρακτηριστικό εἶναι τό ἀπόσπασμα ἀπὸ γράμμα⁶ πού εἶχε στείλει ὁ Κρυστάλλης σέ φίλο του, ὅπου ἐκφράζεται ἔντονα ἡ νοσταλγία του γιά τήν πατρίδα καί τά κλέφτικα τραγούδια τῆς πού μ' αὐτά εἶχε μεγαλώσει. «Ἐφερα καί τόν ἀδελφό μου Γούλα ἀπὸ τήν Ἡπειρο τελευταία. Ἐπῆγα στάς Πάτρας καί τόν ἐδέχτηκα. Ἀπὸ τόν δρόμον ἔβλεπ' ἀπέναντι τὰ βουνά τῶν Κραββάρων σου, τόν Ἐπαχτο, τήν Γκιώνα καί τήν περὶ φανή Λιάκουρα, χιονισμένα ὅλα. Ἐ! πῶς ἔφτερουγίζε ἡ μαύρη μου καρδιά μέσα σάν τὰ εἶδα, ὥρὲ Μῆτρο. Πίστεψέ με, ἐδάκρυσα στό βαγόνι καί τ' ἀγνάντευα σάν μικρό παιδί, κι ἐπειδὴ ἤμου μοναχός μου μέσα σ' ἓνα βαγόνι ὁλόκληρο (Β' Θέσ.) ἐπῆρα τό τραγούδι τῶν βουνῶν αὐτῶν, τό ὥραιότερο κλέφτικο τραγούδι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού μοῦ τόλεγε ἓνας κλέφτης τῆς Πίνδου μιὰ φορά στά μπουντρούμια τ' Ἀλήπασα στά Γιάννινα φυλακισμένος... ὁ καψαρός! καί ὅπου τό τραγουδῶ καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο τραγούδι...

Ἄκου το καί σύ:

Δέν εἶναι μέγα θιάμαγμα παραξενιά μεγάλη...».

Ἀλλά καί τό περιεχόμενο τῶν ποιημάτων τοῦ Κρυστάλλη διαπνέεται ἀπὸ τό πνεῦμα καί τίς ιδέες τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ –π.χ. ἡ ἔντονη ἐπιθυμία τοῦ κλέ-

4. Κρ. Ἀπαντα, δ. π., σ. 673.

5. Κρ. Ἀπαντα, σ. 806.

6. Κρ. Ἀπαντα, σ. 803.

φτη νά διακριθεῖ ἀκόμη καί μέ τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση. Τή λατρεία στά φαντα-
χτερά ὄπλα φανερώνουν οἱ στίχοι τοῦ Κρυστάλλη ἀπό τό "Τραγοῦδι Κλέφτικο"
στ. 3

Γιά νά ζωθοῦμε τ' ἄρματα καί τά χρυσά τσαπράζια
καί στού δημοτικό:

Νά λάμπουν τά τσαπράζια σου, τά φλωροκαπνισμένα,
Δώδεκ' ἄράδες τά κουμπιά στά ρούχινα γελέκια
Νάχεις καί στού σπαθῆ σου χούφτα μαλαγματένια.⁷

Χαρακτηριστικό ἀκόμη εἶναι καί ἓνα ἀπόσπασμα πεζό τοῦ Κρυστάλλη τό
ὁποῖο ἀναφέρεται στήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τῶν κλεφτῶν:⁸ «Μέσα στή σπηλιά,
πού ἄνοιξε κατά τή δύση προσάναψαν τή φωτιά δυό τρεῖς ἀπό τούς κλέφτες...
ἔβγαξαν ἀπό τά σελιάχια τούς μικρούς τους καθρέπτας καί σιγουρίζοντας τά
μουστάκια καί τά μαλλιά τους λανοτραγοῦδαγαν κι ἔλεγαν: "Τήρα κεφάλια
πῶχουμε ὁμορφοκαμωμένα, τήρα μουστάκια ὁλόμαυρα καί δοξαρένια φρούδια, τή-
ρα τσαμπάδες ξέπλεγες πού φάνουν ὥς τήν πλάτη. Δέν εἴμαστε γιά σίδερα, οὐδέ
καί γιά κρεμάλα, μόν' εἴμαστε γιά κλεφτουριά..."».

Ἡ φυσιολατρεία τοῦ ἀνθρώπου καί εἰδικότερα τοῦ κλέφτη ἐκτείνεται μέχρι
τοῦ σημείου νά μή θέλει ὁ κλέφτης νά ἀποχωριστεῖ τή φύση οὔτε καί μετά τό θά-
νατό του καί ἐπιθυμεῖ τόν ἐξωραϊσμό τοῦ τάφου του μέ τέτοιο τρόπο ὥστε καί
τόν ἴδιο νά δικαιώνει στήν ὑστεροφημία καί νά τοῦ ἐπιτρέπει τήν ἐπικοινωνία μέ
τόν κόσμο τῶν ζωντανῶν. Τό θέμα αὐτό ἀναπτύσσει ὁ Κρυστάλλης στά ποιήματά
ου "Ὁ ἑτοιμοθάνατος βοσκός" καί "Ὁ Κατσαντώνης ἄρρωστος". Παραθέτω στί-
χους ἀπό τό δεύτερο:

.....Κι ἄν ἀποθάνω Γιώργο
νά μή μέ θάψης χαμηλά, στό λόγγο μή μέ κρύψης,
μά στά Τζουμέρκα στήν κορφή, τό μνήμα μου νά σκάψης,
βαθύ, βαθύ νά στέκω ὀρθός, πλατύ γιά τ' ἄρματά μου
κι ἀπάνου ἀπό τό μνήμα μου στήσε τρανό κοτρῶνι
σάν τό κορμί μου νᾶν' ψηλό καί βγάλ' το Κατσαντώνη.
Νᾶρχουνται οἱ κλέφτες νά ρωτᾶν γιά τόν ψυχοπατέρα.
νά παίρνουν τήν ὀρμήνεια μου καί τήν πολυγλωμί μου,
νᾶρχεται ἡ ἄνοιξη ἡ γλυκειά νά μοῦ μυρίζει ὁ πεῦκος
νά διαπερνοῦν τά σήνεφα καί νά μέ χαιρετίζουν.

(Κρ., "Ὁ Κατσαντώνης ἄρρωστος", στ. 32-41).

Καί οἱ στίχοι τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ:

Ἐδῶ νά μή μέ θάψετε 'ς τόν ἔρημον τόν λόγκον
μόν' νά μέ βγάλετε ψηλά, σέ μιὰ ψηλή ραχοῦλα.
μνημούρι νά μοῦ φτιάσετε, νᾶναι πολύ μεγάλο,
νά στέκ' ὀρθός νά πολεμῶ καί δίπλα νά γιομίζω
κι ἀπό τό μέρος τό δεξιό ν' ἀφήστε παραθύρι

7. Passow Arnoldus, Τραγοῦδια Ρωμαῖκα, Popularia Carmina Graeciae Recentioris, Lipsiae
MDCCCLX, σ. 51, ἀρ. LIX, στ. 8-10.

8. Κρ. "Ἀπαντα, σ. 685 "Τά Χριστούγεννα τῶν κλεφτῶν".

νά βλέπω πότε εἶν' ἀνοιξη, πότε εἶναι καλοκαίρι,
νά μπαينوβγαίνουν τὰ πουλιά γιά νά μέ χαιρετοῦνε
νά φέρουν χαιρετίσματα ἀπ' τοὺς Μπουκουβαλαίους.⁹

Ἡ ἐπίδραση πού εἶχε ἀσκήσει τό δημοτικό τραγούδι γενικά στήν πρωτότυπη ποιητική δημιουργία τοῦ Κρυστάλλη διαφαίνεται καί σ' ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως στή μετρική σύσταση τῶν ποιημάτων, στή φραστική ὁμοιότητα στίχων ἢ ἡμιστιχίων, πού ἐπαναλαμβάνονται συχνά σέ διάφορα ποιήματα καί κυρίως στά "Ἀγροτικά", στά σχήματα λόγου καί στίς εἰκόνες καί ἰδέες δανεισμένες ἀπό τή δημοτική ποίηση ἢ τίς παραδόσεις τοῦ λαοῦ.

Μέ ἐξαίρεση λίγα κείμενα τῆς πρώτης περιόδου τῆς δημιουργίας του πού ἔχουν γραφεῖ κυρίως σέ βραχυσύλλαβους στίχους καί μέ ὁμοιοκαταληξία, ὁ 15σύλλαβος¹⁰ στίχος δεσπόζει εἴτε μέ ὁμοιοκαταληξία¹¹ ἀπό τή φανερό ἐπίδραση τῆς ἔντεχνης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, εἴτε κυρίως χωρίς ὁμοιοκαταληξία κατά τήν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

Κατά τή χρήση τοῦ δημοτικοῦ 15σύλλαβου στήν ποίηση τοῦ Κρυστάλλη διαπιστώνεται ἡ γνωστή ἀπό τό δημοτικό τραγούδι "ἄρχή τῆς ἰσότητος ἢ ἰσομετρίας"¹² σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ στίχος περιέχει πάντοτε ἓνα πλήρες νόημα.

Σπάνια παρουσιάζεται ὁ διασκελισμός τοῦ στίχου, φαινόμενο πού δέ λείπει καί ἀπό τή δημοτική ποίηση.

Π.χ.

Τοῦ κόσμου τό ξημέρωμα, δίχως οὐτ' ἓνα γέλιο
γλινκὸ στά κοραλλένια τῆς τά χεῖλη νά χαράξῃ
(Κρ. "Ὁ ἥλιος καί ἡ Νύχτα", στ. 30-31).

καί στό δημοτικό:

Δουλειά δέν εἶχ' ἡ κλεφτουργιά, καί αὐτός ὁ Σκυλοδῆμος
ἐδείπνα κ' ἐτραγούδαγε 'ς τά ἔλατ' ἀπό κάτω.¹³

Πάντως ἡ προτίμηση τοῦ ποιητῆ στρέφεται στή συχνή χρήση τοῦ "ἰσομετρικοῦ παραλληλισμοῦ" σέ ὅλες τίς μορφές του.

Συνηθέστερη εἶναι ἡ περίπτωση κατά τήν ὁποία σ' ἓνα στίχο ἐπαναλαμβάνεται στό β' ἡμιστίχο ἡ ἔννοια τοῦ α' μέ διαφορετικές λέξεις, συνώνυμες ἢ ἀντίθετες.

Ἐνδεικτικοί οἱ στίχοι τοῦ Κρυστάλλη:

π.χ.

καί οὔτε Νεράϊδες σκιάζεται οὔτε Ξωθιές φοβᾶται.
(Κρ. "Τό Νεραϊδόπαιδο", στ. 96).

καί ἀρχίζει τ' ἀναστέναγμα ἀρχίζει καί τό κλάμα
(Κρ. "Ἡ Φλογέρα", στ. 23)

9. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὦ, ὁ. π., σ. 31, ἀρ. 36, στ. 9-16.

10. Παρατηροῦνται καί ὀρισμένες παρεκκλίσεις ἀπό τό 15σύλλαβο, π.χ. "Τό κέντημα τοῦ μαντηλιοῦ" (13σύλλαβος), "Τό Παλιόκαστρο" (16σύλλαβο) καί μερικά ἄλλα.

11. Π.χ. "Πασχαλινό", "Τό μαρμαρωμένο βασιλόπουλο" κ.ἄ.

12. Σ τ ῖ λ π ω ν Π. Κυ ρ ι α κ ῖ δ η ς, Τό δημοτικό τραγούδι, Ἀθήνα 1978, σ. 218, 219, 262-278 πρβλ. καί Γ. Μ. Σ η φ ἄ κ η ς, Γιά μιά ποιητική τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, Ἡράκλειο 1988, σ. 135-191, ὅπου γιά τήν τεχνотροπία τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ.

13. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὦ, ὁ. π., σ. 59, ἀρ. 67, στ. 6-7.

πού γλυκοφέγγουν οί κορφές, μαυρολογούν οί λόγγοι
(Κρ. "Τό Μαγεμένο μαντήλι", στ. 3).

Ἀνάλογα παραδείγματα προέρχονται ἀπό τὰ δημοτικά μας τραγούδια:

καί πιάνει δίπλα τὰ βουνά, δίπλα τὰ κορφοβούνια ¹⁴

ἢ

Νᾶταν ἡ μέρα βροχερή κ' ἡ νύχτα χιονισμένη.¹⁵

Προέκταση τῆς παραπάνω περίπτωσης ἀποτελεῖ τό λεγόμενο "τρίκωλο ἰσομετρικό δίστιχο καί μέ παράλληλη λειτουργία τοῦ γνωστοῦ Νόμου τῶν τριῶν."¹⁶

Ὁ Κρυστάλλης χρησιμοποιεῖ ἀρκετά τό σχῆμα αὐτό:

π.χ.

Πᾶν τὰ παιγνίδια ἀπό μπροστά, τὰ φλάμπουρ' ἀπό πίσω
κι ἄράδ' ἄράδ' ἀπό κοντά πάνουν οἱ συμπεθέροι.

Κρ. "Ὁ Γάμος", στ.12-13).

Ὀλμερις κουρεύουνε, τό γίωμα τρῶν καί πίνουν
κι ἐκεῖ στό ἡλιοβασίλεμα σκολνοῦν κι ἀποκουρεύουν.

(Κρ. "Ὁ Κοῦρος", στ. 24-25)

καί στό δημοτικό:

στούς οὐρανοῦς τὰ διάξουνταν, στούς κάμπους τὰ τυλίγαν
στήν ἄκρ' ἀπό τή θάλασσα κάθεται καί ὑφαίνει.¹⁷

Σπανιότατα ὁ Κρυστάλλης χρησιμοποιεῖ τό "πεντάκωλο ἰσομετρικό τρίστιχο", σπάνιο καί στά δημοτικά μας τραγούδια. Ἐπίσης τό σχῆμα ὑποφορᾶς καί ἀνθυποφορᾶς, πού καί στό δημοτικό τραγούδι τό συναντᾶμε ἀρκετές φορές.

Γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων του ἀντλεῖ εἰκόνες καί ἰδέες ἀπό τό δημοτικό τραγούδι, τίς ὁποῖες εἶτε ἐντάσσει στά ποιήματά του ἢ τὰ μεταπλάθει σύμφωνα μ' αὐτές. Γιά τό λόγο αὐτό δέχτηκε τίς ἐπικρίσεις ἀπό ὀρισμένους μελετητές καί ἰδιαιτέρα τοῦ Γιάννη Ἀποστολάκη.¹⁸

Π.χ. ἡ εἰκόνα τοῦ κάτω κόσμου, ἡ εἰκόνα τῶν "συμπαθητικῶν δένδρων", εἰκόνα συμβολική τῶν πεθαμένων ἐραστῶν ἢ ἀδελφῶν σπανιότερα, ἡ εἰκόνα τῆς γαμήλιας πομπῆς (ψίκι, φλάμπουρα, συμπεθεριό) κ.ἄ.

Τήν εἰκόνα τῶν "συμπαθητικῶν δένδρων" μεταφέρει ὁ ποιητής στό πρόσωπο τοῦ νεκροῦ φίλου του καί στό δικό του:

νᾶναι καί τὰ μνημούρια μας ἀχώριστα γιά πάντα
Φυτέψτε ἐμένα λυγαριά κι ἐκείνου κυπαρίσσι

14. Χ α σ ι ὡ τ ο υ, δ. π., σ. 100, ἀρ. 16, στ. 14.

15. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὺ, δ. π., σ. 98, ἀρ. 114, στ. 4.

16. Κατά τόν "Νόμο τῶν τριῶν" τά δύο προηγούμενα ἡμιστίχια εἶναι ἐννοιολογικά ἰσοδύναμα καί ἐπιτείνεται ἡ ἐννοια στό τρίτο πού γι' αὐτό περιλαμβάνει κι ὁλόκληρο τόν β' στίχο (βλ. Κ. Ρ ω μ α ῖ ο υ, "Ὁ "Νόμος τῶν τριῶν" στό δημοτικό τραγούδι, Ἀθήνα 1963, Περβλ. καί Γ. Μ. Σ η φ ἄ κ η ς, δ. π., σ. 201).

17. Χ α σ ι ὡ τ ο υ, δ. π., σ. 89, ἀρ. 28, στ. 3-4.

18. Γ. Ἀ π ο σ τ ο λ ἄ κ η, ὁ Κρυστάλλης καί τό δημοτικό τραγούδι, δ. π.

κι ὄντας τ' ἀγέρι θά φυσᾷ νά σκύφτη ἡ λυγαριά μου
τό κυπαρίσσι νά φιλῇ.

(Κρ. "Ἐλεγείον", στ. 54-59).

καί στό δημοτικό:

Στόν ἓνα βγῆκε καλαμιά, ἔς τόν ἄλλο κυπαρίσσι
κι ὄντας βογγάη ὁ βορριάς, σκύφτουνε καί φιλιοῦνται.¹⁹

Στό ποίημά του "Ὁ Γέρος Καρβανάρος" διαπιστώνεται ἡ προσπάθεια τοῦ ποιητῆ ὄχι μόνο νά ἀντλήσει ἰδέες ἀπό τό δημοτικό τραγούδι, ἀλλά νά ἀναπλάσσει μέ τρόπο προσωπικό τό περιεχόμενό του. Ἐδῶ τόν κεντρικό πυρήνα πού εἶναι τό λαχτάρισμα τῆς νιότης ἀντλεῖ ἀπό τό δημοτικό "Ὁ Γέρον" καί μεταφέροντας τό θέμα στό χῶρο καί τίς συνήθειες τοῦ ἀγροτοκτηνοτροφικοῦ κόσμου τῆς ὀρεινῆς Ἡπείρου, συμπληρώνει καί μέ ἄλλες εἰκόνες πού συναντᾶμε σέ ἄλλα δημοτικά. Ἀναφέρεται στό ξύπνημα τοῦ γέρου καρβανάρου – πού εἶναι ὁ ἀρχηγός τοῦ καρβανιοῦ, ὁ ἀγωγιάτης – ἀπό τόν κελαηδισμό τοῦ πουλιοῦ, τήν ἐτοιμασία του γιά τό δρόμο, τό μακαρισμό τῶν δένδρων πού ζοῦν πολλά χρόνια καί στήν ἐπίκλησή του στά αἰώνια βουνά νά τόν ξανανιώσουν κι αὐτόν ὅπως ξανανιώνουν τά δένδρα πού σκεπάζουν τίς κορυφές τους.

Παραθέτω τούς στίχους τοῦ Κρυστάλλη ἀρχίζοντας ἀπό τό βασικό θέμα:

Μωρέ βουνά, ψηλά βουνά, ψηλά καί δασωμένα
τώρα πού ὁ Μάης σᾶς γιόμωσε μ' ἀνθούς, μέ χλόη, μέ νιάτα,
γιατί δέν ξανανιώνετε κι ἐσεῖς τόν γέρο ἐμένα,
σάμπως καινούργια γέγονται καί σάμπως ξανανιώνουν
τοῦτα τά χαμηλά κλαριά καί τά πουλιά τά δένδρα,
νά γίνω πάλι ὡς ἦμουν νιός, νά γίνω παλληκάρι.

(Κρ. "Ὁ Γέρος Καρβανάρος", στ. 22-27).

Καλότ' υχα, μωρέ δεντρά, πού ζᾶτε χίλια χρόνια
πού ἀνθίζετε κάθ' ἀνοιξη καί κάθε καλοκαίρι.
Γεράματα δέν ἔχετε καί χάρο δέ φοβᾶστε. (στ. 13-15)
Ἐρροδίζειν ἡ ἀνατολή κι ὁ αὐγερινός τραβιόταν
πάνη στά ὀργώματα ὁ ζευγᾶς κι ἡ κοπελλιὰ στό πλύμα
καί τό πουλάκι ὀλόγλυκον κελαιδισμό κρατοῦσε (στ. 8-9)

καί στό δημοτικό τό θέμα τοῦ λαχταρίσματος τῆς νιότης πού στάθηκε ἡ βασική ἔμπνευση τοῦ ποιητῆ.

Μπρέ βουνά, ψηλά βουνά – τώρα μέ τήν ἀνοιξη
δέν μέ ξανανειόνετε – μένα καί τό γρίβα μου
σάν πῶς ξανανειόνονται – καί καινούργια γέγονται
τοῦτα τά χαμόδεντρα τά χιλιόχρονα κλαριά,
νά γενόμουν κ' ἐγώ νειός – σάν πῶς ἦμουν μιά φορά
κορασίδα νᾶπαιρνα – νά ἦταν δώδεκα χρονῶν!²⁰

19. Περ. Ζωγράφειος Ἀγών (Ζ.Α.), τόμ. Α' 1891, ἀρ. 74, στ. 30-31.

20. Ἀρ α β α ν τ ι ν ο ὦ, δ. π., σ. 297, ἀρ. 494, στ. 4-9

Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ "Τραγοῦδι τῆς ξενητεῖας" ἔχω τὴ γνώμη ὅτι διατηρεῖ τὴν προ-
σωπικὴ σφραγίδα τοῦ δημιουργοῦ του, παρ' ὅλη τὴν ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση τοῦ
δημοτικοῦ τραγουδιοῦ μέ τὸν ἔντονο λυρισμὸ καὶ τὸ ὑποκειμενικὸ πάθος ἀπὸ τὸ
ὁποῖο διαπνέεται. Εἶναι ὁ πόνος τοῦ ξενιτεμένου πού ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἔζησε πο-
λὺ ἔντονα καὶ πού ἀποτυπώνεται σ' ὁλόκληρο τὸ ἔργο.

Χαρακτηριστικοὶ οἱ στίχοι:

ποῦν' τῆς μανούλας τὰ φιλιὰ, τὰ χαῖδια τοῦ πατέρα;
Ποῦναι τὰ γέλια τ' ἀδερφοῦ, κι ἡ συντροφιά τοῦ φίλου;
Ποῦν' τῆς ἀγάπης οἱ ματιές καὶ τὰ γλυκὰ τὰ λόγια;
Ἄν ἀρρωστήσεις ποιὸς θάρθῃ στὴν ξενητεῖα σιμά σου
(Κρ. "Τὸ τραγοῦδι τῆς ξενητεῖας", στ. 18-21)
Ἄχ! πῶς τοὺς θάφτουν νᾶξερες καὶ πῶς τοὺς πᾶν τοὺς ξένους!
Χωρὶς λιβάνι καὶ κηρί, χωρὶς παπᾶ καὶ ψάλτη! (στ. 30-31)

καὶ τὸ δημοτικὸ:

Ἡ ἀρρώστεια θέλει στρώμματα, θέλει μεγάλη πάστρα
θέλει μανούλα ᾗς τὸ πλευρό, γυναῖκα ᾗς τὸ κεφάλι
θέλ' ἀδερφαῖς ὁλόγυρα νά τὸν καλοτηρᾶνε.²¹

Πολύ ἀγαπητές εἶναι στόν ποιητὴ οἱ παρομοιώσεις (καὶ μεταφορές) γυναικεί-
ων κυρίως προσώπων μέ τὰ οὐράνια σώματα, μέ τὰ πουλιὰ ἢ τὰ δέντρα πού
ἀντλεῖ ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι π.χ.

Πῆρε πρόσωπο τὸν ἥλιο, τᾶστρα μάτια της
(Κρ. "Ὁ χορὸς τῆς Λαμπρῆς", στ. 38)

ἢ

πάει ὁ γαμπρός σάν ἀητός, ὀρθὸς καμαρωμένος
κ' ἡ νύφη πάει σάν πέρδικα, γλυκεῖα χαμηλομάτα
(Κρ. "Ὁ Γάμος", στ. 20-21)

ἢ

Γιὰ ἰδές καὶ κόρφους σάν μηλιά στά μῆλα φορτωμένη
(Κρ. "Σκάνιο", στ. 19)

καὶ στά δημοτικά:

Βᾶνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι κύκλο²²

ἢ

ἔβαλαν οἱ Γραικοὶ βουλὴν τὸ κάστρον νά πατήσουν
Σάν ἀετοὶ ἐπήδησαν, ἐμβῆκαν σάν πετρίτες²³

ἢ

πῶχει τῆς χήνας τὸ λαιμό, τῆς πέρδικας τὰ μάτια²⁴

ἢ

Κυρά μου βέργα τῆς μηλιάς, τῆς δάφνης τὸ κλωνάρι²⁵.

21. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὕ, ὁ. π., σ. 207, ἀρ. 344, στ. 3-5.

22. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὕ, ὁ. π., σ. 162, ἀρ. 243, στ. 4.

23. Fauriel, Chants Populaires de la Grèce Moderne, à Paris 1824, 1825, τόμ. II, σ. 58-59, στ. 27-28.

24. Ἀ ρ α β α ν τ ι ν ο ὕ, ὁ. π., σ. 173, ἀρ. 265, στ. 16.

25. Émile Legrand, Recueil de Chansons Populaires Greques, Paris 1874, σ. 52, ἀρ. 26, στ. 9.

Ἀρχαίτες φορές ὁ Κρυστάλλης διαμορφώνει τὰ θέματά του βασιζόμενος σέ παραδοσιακό καί παραμυθιακό ὕλικό. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁμολογεῖ ὅτι οἱ λαϊκές παραδόσεις τοῦ χρησίμευσαν στή σύνθεσή τῶν ποιημάτων του. Στούς *"Βλάχους τῆς Πίνδου"* ἀναφέρει σχετικά γιά τήν ἐπίδραση τῶν παραδόσεων στή σύλληψη ἑνός ποιήματός του «...ἐνίστε λοιπόν ἐλάμβανα ὑπ' ὄψιν μου συνάντησιν ἐρωμένων ἀγροτῶν εἰς τήν ποταμιάν... ἄλλοτε νεραΐδας ὀρχομένους παρὰ τοῦ ποταμοῦ, ἄλλοτε λάμμες καί στοιχειά αὐτοῦ ἐμποδίζοντα τήν δίοδον ὥραιων νεαρῶν βοσκῶν...»²⁶

Ἐπίσης στά ταξίδια του στά χωριά τῆς Ἡπείρου συγκέντρωνε παραδόσεις πού παρεμβάλλει στά πεζά του. Ἐξάλλου ὁ μελετητής τοῦ ἔργου του Μιχ. Περάνθης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐσκόπευε ὁ ποιητής νά ἐκδόσει καί συλλογή ἡπειρωτικῶν παραμυθιῶν.²⁷

Αὐτό πού κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ σύνθεση ποιημάτων που βασίζονται σέ παραδόσεις καί μάλιστα Ἡπειρωτικές, π.χ. *"Τό Τραγοῦδι τῆς βρύσης"* διασκευη ἀπό τήν παράδοση *"Τό Στοιχείο τῆς Μάνας"* ἀπό τό Κράψι τῆς περιοχῆς Μαλακασίου τῆς Ἡπείρου (τήν παράδοση καταχωρίζει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής στούς *"Βλάχους τῆς Πίνδου"*)²⁸ καί τό *"Γεφύρι τοῦ Μανώλη"*.

Ἀπό παραδόσεις ἐπίσης ἀντλεῖ τό βασικό του θέμα καί τό μεταπλάθει σέ ποιήματα: *"Τό Παλαιόκαστρο τῆς Πρέβεζας"* καί *"Τό Νεραϊδόπαιδο"*.

Στό *"Γεφύρι τοῦ Μανώλη"* τό βασικό θέμα πού χρησιμοποιεῖ ὁ ποιητής, καί πού τό μεταβάλλει κατά τό δικό του λυρικό τρόπο, εἶναι ἡ ἀνθρωποθυσία καί εἰδικότερα ἡ θυσία τῆς ἀγαπημένης τοῦ Πρωτομάστορα γιά νά στεριώσει τό γεφύρι. Τό θέμα αὐτό εἶναι φυσικά ἐμπνευσμένο ἀπό τίς λαϊκές παραδόσεις γιά τό κτίσιμο τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας καί εἶναι περισσότερο διαδεδομένο στίς πολυάριθμες Ἑλληνικές καί Βαλκανικές παραλλαγές τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ γιά τό Γεφύρι τῆς Ἄρτας²⁹, ὅπου καί διαμορφώνεται μέ διάφορους τρόπους.

Πάντως ἡ παρουσία κοινῶν στίχων ἀνάμεσα στό ποίημα τοῦ Κρυστάλλη καί σέ ἀντίστοιχα δημοτικά ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ ποιητής εἶχε σάν πρότυπα τὰ δημοτικά τραγούδια μέ τό θέμα αὐτό.

π.χ.

ὁ,τ' ἔχτιζαν ὀλημερίς τή νύχτα ἐκρημνιζόταν

(Κρ. *"Τό Γεφύρι τοῦ Μανώλη"*, στ. 32)

καί τὰ δημοτικά:

ὀλημερίς τό χτίζασιν καί τό βραδὶν ἐχάλα³⁰

ἢ

ὀλημερίς νά χτίζουμε, τό βράδυ νά γκρεμίζεται.³¹

26. Κρ. Ἀπαντα, σ. 500.

27. Κρ. Ἀπαντα, ὁ. π., σ. 130.

28. Κρ. Ἀπαντα, ὁ. π., σ. 495.

29. Γ. Α. Μ έ γ α, *Τό τραγοῦδι τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας*, περ. *Λαογραφία*, τόμ. ΚΖ', 1971, σ. 27-212. Βλ. ἀντίστοιχα τίς καταγεγραμμένες πεζές παραδόσεις μέ θέμα τήν ἀνθρωποθυσία στό στέγιωμα γεφυριοῦ. – Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, *Παραδόσεις. Μέρους Α'*, ἀρ. 481-484.

30. Ἀ ν τ. Μ α ν ο ὄ σ ο υ, *Τραγούδια Ἑθνικά*, εἰς *Κέρκυραν* 1850, σ. 21 *"Τό στοιχείο τῆς Γέφυρας"*, στ. 3.

31. Ν. Γ. Π ο λ ί τ ο υ, *Ἐκλογαί ἀπό τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, 6η ἐκδοση, ἀρ. 89, στ. 3.

‘Υπάρχουν ἐξάλλου καί στοιχεῖα πού συναντᾶμε –ὅπως προανέφερα– καί σέ Βαλκανικές παραλλαγές, π.χ. τό ὄνομα τοῦ Πρωτομάστορα Μανώλης, ἡ βασιλική διαταγή γιά τό κτίσιμο τοῦ γεφυριοῦ, ἡ θανατική ἀπειλή ἀπό μέρους τοῦ βασιλιᾶ, ἡ ὑπόσχεση γιά χρηματική ἀμοιβή.

Δέν αποκλείονται ὥστόσο καί στίχοι τοῦ ποιήματος τοῦ Κρυστάλλη πού ἀποπνέουν ἀπηχήσεις ἀπό παραδόσεις, π.χ. ἡ ἐπιβολή ἄθλων στούς μνηστῆρες τῆς βασιλοπούλας.

Γενικότερα τό “Γεφύρι τοῦ Μανώλη” ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἐρευνητές τοῦ ἔργου τοῦ Κρυστάλλη, γιατί στό συνδυασμό λαϊκῆς παράδοσης καί δημοτικοῦ τραγουδιοῦ (παραλογῆς) διαπιστώνεται ἡ δραματικότητα τοῦ ποιητικοῦ του λόγου (διάλογος καί δράση παράλληλα μέ τήν ἀφήγηση), στοιχεῖα πού φανερώνουν νέες τάσεις ἔκφρασης στή διαμόρφωση τῶν θεμάτων του.

Στή “Διωγμένη βασίλισσα” φανερῇ εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν παραμυθιῶν πού ἔπλασε ὁ λαός μέ θέμα τόν ἥλιο καί τήν κατοικία του. Ὁ ποιητής βασίζει τό θέμα του σέ Ζακυνθινό παραμῦθι.³² Ὑπάρχουν ἀκόμη ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη στά ὁποῖα ὁ ποιητής κάνει ἀπλή ἀναφορά σέ ὀνόματα ἢ ιδιότητες μέ ὅλα τα χαρακτηριστικά τῶν λαϊκῶν παραδόσεων ἢ παραμυθιῶν ἀπό μαρμαρώματα, μεταμορφώσεις ἀνθρώπων σέ πουλιά, καταστερισμούς καί διάφορες ἄλλες παρεμβολές σέ ἐξωπραγματικά στοιχεῖα, νεράϊδες, δράκους, ἀθάνατο νερό, σιδερόχορτο κ.ἄ.³³, π.χ. στήν “Πέτρα” ἀποσπασματικό ποίημα ἀπό τόν “ΨΩΜΟΠΑΤΗ” οἱ στίχοι 7-9 καί 11 ἀναφέρονται σέ γυναικόμορφη πέτρα:

*Βλέπουν στή γλῶν τή δροσερή ὁλόρθο νά προβάλλη
μαῦρο λιθάρι, ἀταίριαστο μέ τᾶλλα τᾶ λιθάρια
σημαδιακή κι ἀνέγνωρη καί πλάσης ἄλλης πέτρα*

.....
τή δείχνει ὀρθή πού στέκεται, κορμί πανώρης κόρης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Σύμφωνα μέ ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω διαπιστώνεται ὅτι ὁ ποιητής δέχτηκε τήν ἐπίδραση τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ στήν ποιητική του δημιουργία καί ὅτι ὄχι μόνο τό γνώριζε πολύ καλά ἀλλά καί τό εἶχε κάνει βίωμά του, ἕνα μέ τήν ψυχή του. Τήν ἐπίδραση αὐτή δέν θά τή χαρακτηρίζα μίμηση ἢ αντιγραφή, ὅπως ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπό ὀρισμένους μελετητές του. Προσπαθεῖ νά δώσει προσωπικό τόνο ὑποτάσσοντας τίς ἐπιδράσεις αὐτές στήν ποίησή του.

Νοσταλγός τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου καί τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης, κοντά στούς ὁποίους εἶχε ζήσει, θέλησε νά ξαναζώντανε μέ τά τραγούδια του τή ζωή αὐτή πού τή θεωροῦσε πιό ἀνθρώπινη ἀπό τή ζωή τῶν πόλεων ὅπου ἐπικρατοῦσε τό ἀδιέξοδο καί ἡ ἀλλοτρίωση τῶν ἀνθρώπων.

Στή συλλογή “Ὁ Τραγουδιστής τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης”, προχωρώντας πέρα ἀπό τό δημοτικό τραγούδι, μᾶς δίνει εἰκόνες ἀπαράμιλλες ἀπό τίς καθημερι-

32. Τό παραμῦθι δημοσιεύει ὁ Ν. Πολίτης στή μελέτη του Ὁ Ἥλιος κατά τούς δημώδεις μύθους, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 11.

33. Γιά τήν ἐπίδραση τῶν λαϊκῶν παραδόσεων καί παραμυθιῶν στό ἔργο τοῦ Κρυστάλλη βλέπε διεξοδικά: Μ. Τριχιά-Ζούρα, Περ. Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., ὁ.π., σ. 357-370.

νές ασχολίες τῶν ἀγροτῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἀνθρώπων τῆς στάνης, θέματα πού δέν τά συναντᾶμε στά δημοτικά μας τραγούδια καί μέ μιά νοσταλγικότητα καθόλου μελοδραματική –μέ ἐξαίρεση βέβαια τόν "Σταυραετό", ἀπό τά καλύτερά του ποιήματα. Γίνεται ἔτσι ὁ δημιουργός τῆς ποιμενικῆς ποίησης στή νεώτερη Ἑλλάδα καί τά ἔργα του εἶναι ὕμνοι πρὸς τή φύση καί τή ζωή πού ἀναβρῶζουν ἕναν ἰδιότυπο ρεαλισμό καί χάρη.

Ἀλλά καί τεχνική ἐξέλιξη διαπιστώνεται στό ἔργο του. Οἱ στίχοι του τεχνικότερα δουλεμένοι καί ἡ γλῶσσα του τελειότερη, πού τήν ἐμπλουτίζει μέ ἰδιωματικές ἡπειρωτικές λέξεις, προσθέτει ἔνταση στήν περιγραφή.

Ξεχωρίζουν τά ποιήματα: "Ὁ Σκάρος", "Ὁ Γέννος", "Τό Κέντημα τοῦ μαντηλιοῦ", "Τό Γεφύρι τοῦ Μανώλη", "Ὁ Τρύγος", "Ὁ Κοῦρος", "Στό Σταυραετό", καί βεβαίως τά ἔργα τῆς ωριμότητάς του: "Ἡ Γκόλφω" καί "Ὁ Ψωμοπάτης", ἃν καί ἀνολοκλήρωτα πού οὐσιαστικά πρόκειται γιά τό ἴδιο ἔργο σέ δύο διαφορετικές συνθέσεις. Σ' αὐτά εἶναι φανερή ἡ προσπάθεια γιά τελειοποίηση ἃν καί ἡ ἐμπνευση εἶναι πάντα ἡ δημοτική παράδοση.³⁴

Ὁ Κ. Παλαμᾶς γιά τήν ἐπίδραση τῶν παραμυθιῶν καί παραδόσεων στό ἔργο τοῦ Κρυστάλλη ἐκφράζει τά ἑξῆς: «Καί ὅμως τίποτε ποιητικότερον ἀπό τόν μῦθο, τίποτε ἀληθέστερον καί ὠραιότερον αὐτοῦ ὅταν καταλλήλως τόν διαχειρίζεται ὁ ποιητής». Καί ἀναφέρει σάν παράδειγμα "Τό Γεφύρι τοῦ Μανώλη".

Χαρακτηριστική ἡ μεταφυσική λυρικότητα ὁρισμένων στίχων τῆς "Γκόλφως", καθώς καί ἡ δραματική δομή τοῦ ἔργου πού παραπέμπει στό θεατρικό λόγο μέ τήν παρεμβολή κυρίως τοῦ διαλόγου στή θέση τῆς ἀφήγησης.

Γράφει ὁ ποιητής σέ γράμμα του: «...Τό ὅλον ποίημα ἔχει πλοκήν καί περιπετείας, δέν εἶναι μόνον εἰκῶν, ὅπως τά μικρά ἕως τώρα. Εἶναι ὡς εἶδος δραματικόν εἰδυλλιον τοῦ ποιμενικοῦ βίου. Ἐχτένισα καί τήν γλῶσσαν περισσότερον, ἀλλ' ἐφύλαξα τό ἴδιο καλοῦντι της τόν ἴδιον ὀρεινόν τύπο...»³⁵

Τελικά εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι ἃν ζοῦσε ὁ Κρυστάλλης θά μπορούσε νά κατακτήσει τό δικό του ὕψος ὅπως κι ἄλλοι πού ἔσκυψαν στό δημοτικό τραγούδι, γιατί ἔκρυβε μέσα του μιά ὁρμή γιά πέταγμα κάπου πιο ψηλά. Ὁ ἴδιος ἀποκαλύπτει τήν τάση του αὐτή, χρησιμοποιοῦντας τούς συμβολικούς στίχους τοῦ "Σταυραετοῦ" σέ κάποιο γράμμα του: «...Μέ ὅλα αὐτά συλλογίζομαι ὅτι ἃν εἶχα ὅπως ἄλλοι ἡλίθιοι τά μέσα, ἴσως μιά μέρα ἡμποροῦσα νά γίνω καλός. Ἀλλά δέν ἔχω ἀτυχῶς "φερά" δέν ἔχω κλαπατάργια καί τυραννιέμαι καί πονῶ καί σβιέμαι νύχτα μέρα", δέν τοῦ τά λέω δικαίως τοῦ Σταυραετοῦ.»³⁶

34. Βλ. περ. Διαβάζω, Κ. Κρυστάλλης (Ἀφιέρωμα) ἠρ. 326. 5/1/94. ὅπου ἐνδιαφέρουσες μελέτες ἀπό πρόσφατη ἐπανεξέταση καί ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Κρυστάλλη.

35. Κρ. Ἀπαντα, ὁ. π., σ. 806.

36. Κρ. Ἀπαντα, ὁ. π., σ. 806.

"...ΠΑΡΕ ΜΕ ΑΠΑΝΩ ΣΤΑ ΒΟΥΝΑ, ΤΙ ΘΑ ΜΕ ΦΑΕΙ Ο ΚΑΜΠΟΣ"
ΑΠΟ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ "ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΑΝΤΟ"

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΥΓΓΕΛΟΣ

Ο στίχος αποτελεί τό θεματικό κέντρο του ποιήματος. Πρόκειται για τόν ίμερο της ψυχής του προς την αδικοχαμένη νιότη, που ανάλωσε τόν εαυτό της μέσα στον "κάμπο" της σκληρής ξεντειάς και ιδιαίτερα της άξενης, της ληθαργικής πνευματικής έλιτ της τότε αθηναϊκής κοινωνίας, ή όποία "μπερδεμένη μέσα στά αγαθά της" έμεινε έντελώς αδιάφορη στην έκκληση του ποιητή για βοήθεια πού, όπως ό ίδιος όμολογεί, πέθαινε από την πείνα.

Έκφράζεται ή σπαρακτική του κραυγή, ή λαχτάρα για τή ζωή πού φεύγει, ή χαμένη του ύγεια πού βιώνει ως άλλος Προμηθέας.

Ο "δεσμώτης" ποιητής, έξ αιτίας της εθνικής του δράσης στά Γιάννενα, ύποφέρει δεμένος στον "Καύκασο" της ξεντειάς και της απάνθρωπης βιοπάλης.

Ο Κάμπος, δηλαδή ή Αθήνα, λειτουργεί άσπλαχνα. Μέσα σέ δύο χρόνια τόν κατατρώγει σωματικά.

Καί αυτός άντιτάσσει τήν προσδοκία, πού τήν εκφράζει μέ τήν άνοδική επαναληπτική χρήση του ρήματος "θέλω", μιá προσδοκία πού γίνεται έντονα τραγική μέ τή διάψυσή της.

Μέσα από ζωντανές εικόνες, γεμάτες από τήν ποικιλία των μορφών της φύσης και της ζωής του χωριού, περνάει ή σκέψη του Κώστα Κρυστάλλη, έντροφα στίς δυνάμεις της και ζωντανεύει μέσα του τό ιερό μυστήριο της ζωής.

Η μυθιστορία της φύσης γίνεται θέα ζωντανού κάλλους, αισθησιακό ύπόβαθρο, τραγούδι, προσταγή όμορφιάς.

Μέσα σ' αυτήν ανακαλύπτει τό θαύμα της ζωής, πού εγείρεται από παντού ως άναστάσιμη νοσταλγία αγάπης.

Από τήν αγάπη αναβλύζει ή ζωή. Η προφητική διαίσθηση του πρόωρου τέλους της ζωής του αποτελεί μιá αίτηση έλευθερίας. Είναι ένας μυστηριώδης πυρήνας πού συγκεντρώνει και άνυψώνει τό εγώ του νεαρού αλλά πληθωρικού και άνήσυχου ποιητή, πού τελικά μένει άτρωτος μέσα στό δικό του δράμα της μοναξιάς και της εγκατάλειψης. Είναι ή αύγή του Θεού. Αυτή είναι ή ανθρώπινη μοίρα των εκλεκτών μέ τήν όποία χυπιούνται άλύπητα, ακόμα και όταν φαίνονται αδύναμοι νά τήν άντιμετωπίσουν. Καί κλείνουν τό μονόλογό τους, θυμίζοντας άρχαία τραγωδία.

Μέσα από ένα παράδεισο άναμνήσεων ποιμενικής ζωής, πού παίρνει κάθε φορά νέο χρώμα, βλέπει τήν τρυφερή νιότη νά λιώνει, σάν τό κερι μέσα στή φωτιά και ζητάει μέ σπαραγμό τή λύτρωση. Εικόνες δύναμης, πτώσης και σπαρακτικής επίκλησης προσδιορίζουν τελικά τό μήνυμα της σωτηρίας, πού τελετουργείται μέσα στην Ήπειρωτική Έλληνική φύση. Τό σύμβολο γίνεται λύρα μέ τήν όποία παί-

ζεται τό ανθρώπινο δράμα μιάς βαθύτατα ταλαιπωρημένης ψυχῆς. Ἔτσι ἡ πρό-
γνωση ἀπό τόν ποιητὴ τοῦ ἐπερχόμενου θανάτου δέν εἶναι μηδενισμός ἀλλὰ ὁσμὴ
ζωῆς γιὰ ζωὴ.

Ἀνάμεσα στά πολλά διδακτικά μηνύματα ἀξίζει νά ἐπισημανθεῖ ἓνα ἐπικάριο
πάντα, ἰδιαίτερα σήμερα. Ἐπιστροφή στόν κόσμο τῆς ἀπλότητος, τῆς λιτότητας,
μακριά ἀπὸ τὴν πολύβουή πόλιν ποὺ ξεπερνᾷ τό ανθρώπινο μέτρο. Ἐπιστροφή
στόν κόσμο τῆς φύσης ποὺ, ἔξω ἀπὸ τόν κόσμο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, προ-
βάλλει ὁλοκαίνουργιος, ὥραϊος, ἀπεφθος.

Σέ ἀντίθεση ὁ κόσμος τῆς ἱστορίας, ὅπως τόν ζοῦμε σήμερα, μέσα ἀπὸ τό ται-
μέντο, τό σίδερο, τό γυαλί καὶ τό πλαστικό, προβάλλει φρικτός, τερατώδης, πανά-
σχημος, ποὺ κατατρώγει τόν ἄνθρωπο, βυθίζοντάς τον μέσα στήν ἀπαιτητικότητα,
τὴν ἐπιθετικότητα καὶ ἀνασφάλεια. Φύση καὶ ζωὴ δένονται σφιχτά καί, στήν ποιη-
τική τους ἔκφραση, ἀποτελοῦν μία δυναμικὴ ἀπάντηση στὴ σύγχρονη ἀναιμικὴ
στιχουργία μιάς ἐν πολλοῖς ἐπικίνδυνης θολοκουλτούρας, ἡ ὁποία ἐκτρέπει τόν
ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀγνότητα, τόν στρέφει στήν κακογουστιά καὶ
δυναμιτίζει τὴ σύνδεση μέ τίς κοσμογονικὲς δυνάμεις καὶ τὴν παράδοση.

Ζοῦμε βέβαια στήν Ἑλλάδα καὶ ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι εἴμαστε μακριά ἀπὸ
τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀτελεισμένη φωνὴ τοῦ ποιητῆ "Στό Σταυραητό" γίνεται πρόσκληση σύνδε-
σης μέ τὴν ἀληθινὴ Ἑλλάδα, μέ τρόπο βιωμένο χωροχρονικά ἀπὸ ἀπλούς ἀνθρώ-
πους καὶ μᾶς καθίζει στὴ δροσερὴ σκιά τῆς ἐλληνικῆς παράδοσης.

Μᾶς συνδέει μέ τό ἐλληνικὸ τοπίο, ὅπου, κατὰ τόν προσωκρατικὸ φιλόσοφο
Ἡράκλειτο, κυριαρχεῖ ἡ "ἰδιαιτερότητα τοῦ μέτρου", ἡ πηγὴ κάθε ὥραιου πράγμα-
τος, κάθε ὁμορφιάς.

Σέ μιά ποίηση κρίσιμης στιγμῆς, ἀληθινῆς παιδαγωγίας, "φόβου στήν κατάλλη-
λη ὥρα" ἔχουμε μιά ἁρμονικὴ συνάντηση-συνταύτιση φύσης καὶ διδασκαλίας, ποὺ
σέ μιά ἔκφραση εἰλικρίνειας ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος διετύπωσε ὡς ἑξῆς: «Φύσις καὶ
διδασχὴ παραπλήσιον ἔστιν· ἡ μὲν διδασχὴ μεταρρυσμοὶ τόν ἄνθρωπον, μεταρ-
ρυσμοῦσα δέ, φυσιοποιεῖ».

Ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, οἱ ἀρτινοί –ιδίως οἱ νέοι– ἐκδήλωσαν ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά νά τιμηθεῖ ὁ τόσο νέος, τόσο μεγάλος καί τόσο πατριώτης ποιητής.

Οἱ προσπάθειες τῶν ἀρτινῶν ἐπεκτάθηκαν καί πέρα ἀπό τήν ῥατα, σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα καί ἐπισημάνθηκαν ἀπό σημαντικούς λογοτέχνες, ὅπως ὁ Κώστας Πασαγιάννης, ὁ Γρηγ. Ξενοπούλος, ὁ Μιχ. Ροδάς, κ. ἄ.

Θά χρειάζοταν τόμος δλόκληρος γιά νά ἀναδημοσιευτοῦν ὅλα τά κείμενα τά σχετικά μέ τό θάνατο, τόν τάφο καί τήν προτομή τοῦ Κρυστάλλη.

Περιορίζομαι σέ πέντε μόνο κείμενα, πού ὅμως εἶναι χαρακτηριστικά. Φανερόνουν τό πόσο οἱ ἀρτινοί ἐνιωθαν δικό τους τόν Κρυστάλλη καί πόσο ἤθελαν νά τόν τιμήσουν. Ἡ σειρά τῶν κειμένων πού ἀκολουθοῦν, δέν ἔχει σχέση μέ τόν χρόνο πού δημοσιεύτηκαν, ἀλλά μέ τή σειρά τῶν γεγονότων, ἀπό τόν θάνατο τοῦ ποιητῆ μέχρι καί τά ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς του.

*

Τό πρῶτο κείμενο εἶναι τοῦ γράφοντος. Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Σκουφᾶς* (τόμ. Δ, τχ. 36, σ. 190 ἢ 632) μέ τίτλο "Ὁ θάνατος τοῦ Κρυστάλλη":

«Ξεκίνησε ἄνοιξη γιά τίς κρυόβρυσες καί τοῦς πιστικούς.

» Ἐλπιζε, πῶς ψηλά ἐκεῖ στά Τζουμέρκα, στ' ἀγριοπρίναρα καί τά ἐλάτια, θά ξανάβρισκε τήν ὑγεία του. Δέν πρόλαβε ὅμως. Σάν ἔφασε στήν ῥατα κι ἀντίκρυσε τά χιονισμένα βουνά, τ' ἀγαπημένα του, ἔπεσε στό στρῶμα. Καί δέν ξανασηκώθηκε.

» Ὁ Κώστας Κρυστάλλης πέθανε στήν ῥατα, σ' ἓνα παλιό σπίτι τοῦ συμπατριώτη του Σπήλιου, κοντά στήν Ἀγία-Θοδώρα, στή σημερινή ὁδὸ Καραπάνου. Μιά μαρμάρινη καλλιτεχνική ἐπιγραφή τό λέει: "Ἐδῶ πέθανε ὁ Κώστας Κρυστάλλης στίς 22 Ἀπριλίου 1894".

» Ἐλάχιστοι συνόδεψαν τόν Κρυστάλλη στή στερνὴ του κατοικία. Ἡ ἀδερφή του Μαρία, ὁ πατέρας του ὁ κυρ-Δημήτρης, μερικοὶ συμπατριῶτες του Συρρακιώτες, καμμιὰ εἰκοσαριά μορφωμένοι πού διάβαζαν ποιήματά του στίς ἀθηναϊκές ἐφημερίδες καί κάμποσοι μαθηταί, πού συγκινήθηκαν σάν ξμαθαν πῶς πέθανε ἀπό χτικιὸ κάποιος νεαρός πού ἔγραφε ποιήματα.

» Ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς *Ἑστίας* τηλεγράφησε στήν ἐφημερίδα του: "Ἀποθανόντα σήμερον ἐκδεύσαμεν πρό μικροῦ ἐν μεγίστῃ συγκινήσει, τόν δημοφιλέστατον ποιητὴν Κώσταν Κρυστάλλη. Ἐπικηδεῖους ἐξεφώνησαν ὁ Σχολάρχης κ. Γεώργιος Χαλαάμπους καί ὁ κ. Σωτήριος Γκορτσᾶς. Ἐν τῷ τάφῳ δ' ἀπεχαιρέτησεν αὐτὸν ἐξ ὀνόματος τῆς *Φωνῆς τῆς Ἠλείρου* ὁ κ. Κ. Μόραλης. Ἡ πόλις συμμετέσχε τοῦ πένθους."

» Μεγάλῃ Παρασκευῇ ἔγινε ἡ κηδεῖα του, μαζί μέ τήν κηδεῖα τοῦ Ἰησοῦ. Ὁ ἓνας

29 ὁ ἄλλος 33 ἐτῶν. Στό γλυκύ τους ἔαρ κι οἱ δυό. Τόν ἔθαψαν στό νεκροταφεῖο, ἀνατολικά ἀπό τό ἱερό τοῦ ναοῦ. Κι ἦταν ἓνας ἀπό τούς πρῶτους νεκρούς πού θάφτηκαν στό νεκροταφεῖο. Γιατί μέχρι τό 1894 οἱ νεκροί θάβονταν στούς αὐλόγυρους τῶν ἐκκλησιῶν, μέσα στήν πόλη. Ὁ τάφος του σώζεται σήμερα σέ πολύ καλή κατάσταση. Οἱ ἄρτινοί φοιτηταί τόν ἔφτιαξαν μέ μάρμαρο πρίν κάμποσα χρόνια, διατήρησαν ὅμως τήν παλαιά στήλη, πού γράφει τὸνομά του.

»Ἡ Ἄρτα τίμησε τόν Κρυστάλλη μέ προτομή, μέ δημοτικό περίπτερο καί κεντρικό δρόμο πού φέρνει τὸνομά του. Κι ὅλα, προτομή, περίπτερο, δρόμος εἶναι ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὰ βουνά, γιὰ τὰ ὅποια ξεκίνησε ὁ Κρυστάλλης, μά δέν μπόρεσε νά φτάσει.

»Στόν τάφο του ἀνάβουν πολλές φορές οἱ ἄρτινοί τό κερί τους, ρίχνουν τρισάγιο. Γιατί τόν νοιώθουν δικό τους. Καί δέν θέλουν νά τόν ἀφήσουν μέ τήν πίκρα, πῶς ἀλήθεψε ὁ φόβος του:

*Ἄχ! πῶς τούς θάφτουν νᾶξερες
καί πῶς τούς πᾶν τούς ξένους.
Χωρίς λιβάني καί κηρί,
χωρίς παπά καί ψάλτη.»*

*

Τὸ δεύτερο κείμενο εἶναι τοῦ ἐργολάβου Κώστα Παπαφώτη. Δημοσιεύτηκε στὸν Σκουφᾶ (τόμ. Δ', τχ. 36, σ. 201 ἢ 643) μέ τίτλο "Ἡ πρώτη κίνηση γιὰ νά τιμηθεῖ ὁ Κ. Κρυστάλλης":

«Ὁ ποιητής Κώστας Κρυστάλλης πέθανε στήν Ἄρτα στίς 9.30' τό πρωῒ τῆς 22ας Ἀπριλίου 1894 καί θάφτηκε στό νεκροταφεῖο της.

»Ἀπὸ πουθενά δέν βγαίνει ἄν, μέχρι τήν ἐποχὴ πού θά μνημονεύσω παρακάτω, ἔγινε κάποια κίνησι ἀπὸ πνευματικούς ἀνθρώπους ἢ ἀπὸ τόν φιλολογικὸ μας σύλλογο Σκουφᾶς, γιὰ νά τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ ποιητῆ.

»Τὴν ἀνοίξι τοῦ 1921, οἱ μαθηταί τῆς Δης τάξεως τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἄρτας, δεκαεπτὰ συνολικά, ἴδρυσαν Σύλλογο μέ τὴν ἐπωνυμία "ὁ Κρυστάλλης" καί σκοπὸ τὸν εὐπρεπισμὸ τοῦ τάφου τοῦ ποιητῆ καί τὴν ἀνέγερσι μνημείου του.

»Τὴν πρωτοβουλίαν τὴν πῆραν οἱ ἐπιμελέστεροι μαθηταί τῆς τάξεως αὐτῆς, πού ἀπετέλεσαν καί τό πρῶτο συμβούλιον, δηλαδὴ οἱ μακαρίτες Λευτέρης Κοτσαρίδας, ὁ γνωστός δημοσιογράφος τοῦ *Βήματος*, Τέλης Παπαφώτης, πού πέθανε φοιτητῆς Φυσικῆς, Γιάννης Ζαχαρῆς δικηγόρος, Νίκος Παγουλάτος ἐπιθεωρητῆς Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν καί ὁ μόνος ἐπιζῶν Μῆτσος Γαρουφαλιάς, πολιτικός μηχανικός.

»Τὰ παραπάνω καί ὅσα θά ἐξιστορήσω παρακάτω, τὰ γνωρίζω ὄχι γιατί συμμετεῖχα κι ἐγὼ στήν κίνησι —μόλις εἶχα μπῆ στό γυμνάσιον— ἀλλὰ γιατί ὁ ἀδερφός μου Τέλης ἐκτελοῦσε χρέη Γραμματέως τοῦ Συλλόγου, κρατοῦσε δλα τὰ χαρτιά, ἐγὼ δέ παρακολουθοῦσα τίς συζητήσεις τους, πού γινόταν στήν κρεβάτα τοῦ σπιτιοῦ μας. Τώρα λοιπόν, ὕστερα ἀπὸ 54 χρόνια, προσπαθῶ νά θυμηθῶ ὅσα μπορῶ, γιατί τίποτε δέν σώζεται σέ χαρτιά, ἐκτός ἀπὸ μιά διακήρυξι, πού τὴν συνέταξε καί τὴν ἔγραψε μέ τό χέρι του ὁ Λευτέρης Κοτσαρίδας. Ἡ διακήρυξι αὐτὴ σώζεται στὰ χέρια μου, μαζί μὲ κάτι φωτογραφίες τῶν ἰδρυτῶν. Καταστατικὸ τοῦ συλλόγου δέν σώζεται, οὔτε ξέρω ἂν ὑπῆρχε.

»Ἡ πρώτη δουλειὰ λοιπόν τῶν παραπάνω μαθητῶν ἦταν νά ἐπισημάνουν ἀκριβῶς τὸν τάφο τοῦ ποιητῆ. Τούς τὸν ὑπέδειξε ὁ τότε φιλόλογος καθηγητῆς Δημήτριος Σερεβετᾶς, πού ὅταν πέθανε ὁ Κρυστάλλης ἦταν φοιτητῆς καί ἓνας ἐκ τῶν

τεσσάρων πού "ἀνείχον τὰς ταινίας τοῦ φερέτρου τοῦ νεκροῦ" –ὅπως ὁ ἴδιος μᾶς ἔλεγε. Αὐτός λοιπόν ἔδειξε τὸν τάφο τοῦ Κρυστάλλη, πίσω ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς ἐκκλησίας τοῦ νεκροταφείου.

»Σὲ συνέχεια συνετάγη ἀπὸ τὸν Κοτσαρίδα ἡ διακήρυξις πού ἀνέφερα –δημοσιεύεται παρακάτω– καὶ τὴν ἔστειλαν στοὺς μαθητὰς τῆς Διῆς τάξεως διαφόρων ἐλλήνων Γυμνασίων. Τὴν δημοσίευσαν καὶ σὲ λίγες ἡμερίδες.

»Ἀλλὰ ἡ κίνησί των αὐτὴ συνάντησε τὴν ἀντίδρασι τοῦ τότε γυμνασιάρχου Κ. Μόραλη, γιατί αὐτὲς οἱ κινήσεις τότε –1921– ἀποτελοῦσαν ἔγκλημα καθοσιώσεως καὶ παρεξηγοῦντο εὐκολά. Ἄν θυμᾶμαι καλά, τιμωρήθηκαν μὲ ἀποβολή.

»Ἔτσι ἡ πρωτοβουλία τῶν μαθητῶν σταμάτησε στὴ γέννησί της. Ἀλλὰ ὁ σπóρος ρίχτηκε. Καὶ ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια φύτρωσε. Τὴν σκυτάλη τὴν πῆρε στὰ χέρια του ὁ νεοῖδρυθείς σύλλογος "Μικρὸς Ὀμίλος", πού προώθησε τὸ θέμα μέχρι πού στήθηκε στὴν Ἄρτα ἡ προτομὴ τοῦ ποιητῆ.

»Ἴσως σὲ μερικά σημεῖα, ἡ μνήμη μου νὰ μὲ ξεγελά. Ἀπὸ τοὺς δεκαεφτά τελειοφοίτους τοῦ γυμνασίου τοῦ 1921, ὅσοι ἐπιζοῦν, καλὸ θὰ κάνουν ἂν συμπληρώσουν, μὲ ὅσα θυμούνται γιὰ τὴν εὐγενῆ αὐτὴ κίνησι.

»Καὶ νὰ ἡ διακήρυξις πού προανέφερα. Εἶναι νὰ θαυμάζη κανεὶς τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα, τὸν ρομαντισμό, ἀλλὰ καὶ τὴ λογοτεχνικὴ δεινότητα τοῦ συντάκτη, τοῦ Λευτέρη Κοτσαρίδα.

»"Ὀλίγον μακρὰ ἀπὸ τὴν πόλι μας, στὰ κρᾶσπεδα τοῦ ξηροῦ βουνοῦ τῆς Περάνθης, σὲ μιὰ ἀνάμερη γωνιά τοῦ τόπου τοῦ πένθους καὶ τῆς λήθης, τῆς μαύρης πόλεως τῶν νεκρῶν, κάτω ἀπ' τὶς ρίζες μαραμμένης τριανταφυλλιᾶς, εἶναι ὁ τάφος κάποιου μεγάλου πατριώτου μας.

"Δέν καίει καμμιὰ νεκρικὴ κανδύλλα. Δέν ἀπλώνει τοὺς μεταξωτοὺς φιόγκους του κανένα ἀμάραντο στεφάνι καὶ στὸ κεφάλι τοῦ τάφου κανένα σημάδι, οὔτε μαῦρος ξύλινος σταυρὸς δὲν δείχνει πῶς κεῖται ἐκεῖ ἓνας χριστιανός.

"Σιγαλὰ τὸ ποτάμι πού κυλάει παρέκει τοῦ χαρίζει κάποιον μυστικὸ μοιρολόϊ, ὁ ἄχαρος γιῶνης ἀπ' τὰ μαῦρα δένδρα ψιθυρίζει κάποιον βαρὺ παράπονον· καὶ τὸ φεγγάρι θὰ φιλῇ ἴσως τὸν ξηρὸ τάφο του καὶ βουβά μὲ τὰ χλωμά καὶ κρῦα μπράτσα του θ' ἀγκαλιάζη τὸν μεγάλο Νεκρό. Στούς ἄλλους εἶναι ἄγνωστος. Σύντροφός του ἀχώριστος, στεφάνι τῆς δόξης του, βραβεῖο τῆς μούσης του μένει μονάχα ἡ μαραμμένη τριανταφυλλιά πού τόσες ἀνοίξεις τὸν ἔρρανε μὲ τὰ ὁμορφα ἄνθη της καὶ τοῦ χάρισε στεφάνια ἀπ' τὰ μαργαριτάρια τῆς πρωϊνῆς δροσιᾶς. Καὶ μία αὔρα γλυκεῖα καὶ μυρωμένη, πού ἔρχεται ἀπ' τὶς κορυφές τῶν Τσουμέρκων χαϊδεύει ἀπαλὰ τὸ μῆμα τοῦ μεγάλου ποιητοῦ, τοῦ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ.

"Ἀχαρος, ὁ γλυκὸς αὐτός ποιητής, ὁ γυιὸς τῶν βουνῶν τῆς ἀνδρειωμένης καὶ ὠραίας Ἡπείρου μας, μὲ τὴν γλυκεῖα του λύρα στὸ πλευρό, διάβηκε νιὸς καὶ καμαρωμένος λεβέντης ἀπ' τὴ ζωὴ, ἀφίνοντας μεγάλα διαμάντια στὴν Ἑλληνικὴ Μοῦσα. Καὶ τιμώντας τὴν ὁμορφή πατρίδα του χῶθηκε σ' ἓνα ἀσφαλές καὶ ξηρὸ μέρος τῆς γῆς, γιὰ νὰ μένη ἀτίμητος, ὁ καλὸς ἐραστής τῆς Μούσης καὶ μεγάλος ὑμνητής τῆς πατρίδος του.

"Καὶ τὸ ἔργον του πού ἄφησε ἀνεγνώσθη καὶ τὰ τραγούδια του ἐθαυμάσθησαν καὶ ἔγειναν πρότυπα τέχνης καὶ χάριτος. Ἀλλὰ ὁ τάφος του μένει ἄγνωστος σ' ὅλους πού τὸν ἐθαύμασαν, πού τὸν ἐμμήθησαν, χωρὶς κανένα φιλόanthρωπο χέρι νὰ δώσῃ πρῶτον τὸν ὁβολόν του, γιὰ τὴν ἰδρυσιν ἑνὸς μνημείου ἀνταξίου τοῦ μεγάλου Νεκροῦ.

"Οἱ θαυμασταὶ του ἔμειναν ψυχροί. Οἱ πλούσιοι ἀδιάφοροι. Καὶ οἱ συνάδελφοί

του ξένου. Καί ἔτσι ἡ Μοῦσα μένει ἔρημη νά τόν κλαίη στόν γυμνόν τάφον του.

"Ἡ συνειδήσις κάθε ἀνθρώπου πολιτισμένου καί μορφωμένου, σέ τέτοια μεγάλη ἀδικία διαμαρτύρεται. Καί εἶναι ἀδύνατο νά μήν ἐσκέφθησαν πολλοί διά τήν ἀνέγερσιν ἐνός μνημείου τοῦ ποιητοῦ τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης. Ἡ ἐνέργεια ὁμως εἶναι τό πᾶν.

"Καί ἡμεῖς, μαθηταί μή ἀρκοῦμενοι μόνον εἰς τάς ἀπό τῆς ἔδρας διδασκαλίας καί μή δεικνύοντες διά τῆς σεμνοτυφίας τήν παραδοχήν τῶν διδασκαλιῶν, προβαίνομεν καί εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων μας καί ὑποχρεώσεών μας, ὥς ἔχομεν πρὸς τοὺς μεγάλους ἄνδρας τῆς πατρίδος μας. Μία δέ ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ὑποχρεώσεών μας εἶναι καί ἡ ἀνέγερσις μνημείου τοῦ Μεγάλου Πατριώτου μας ποιητοῦ.

"Πρὸς τοῦτο δέ ἀπετελέσαμεν σύλλογον, ὅστις ἐκ τῶν χρημάτων τά ὅποια θά εἰσπράξῃ ἐκ διαγωνισμῶν, λαχείων, ἐράνων κλπ. θά προβῇ εἰς τήν ἀνέγερσιν μνημείου τοῦ Κώστα Κρυστάλλη.

"Νομίζοντες ὅτι τοῦτο περιποιεῖ τιμὴν οὐχὶ μόνον τῷ γυμνασίῳ μας, ἀλλὰ καί ὅλης τῆς Ἑλλάδος, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ εὐγενὴς σκοπὸς μας θά τύχῃ ὑποστηρίξεως, ὃχι μόνον παντός μαθητοῦ, ἀλλὰ καί παντός μορφωμένου Ἑλλήνου.

"Μετὰ πεποιθήσεως

"Οἱ μαθηταί τῆς Δ' τάξεως τοῦ ἐν Ἀρτῇ Γυμνασίου".»

*

Τό τρίτο κείμενο εἶναι τοῦ Γρηγ. Ξενόπουλου, πού δημοσιεύτηκε μέ μορφὴ ἐπιστολῆς μέ τό γνωστὸ ψευδώνυμό του "Φαίδων", στήν *Διάπλασι τῶν Παιδῶν* (περίοδος Β', τόμ. 38, ἔτ. 43, ἀρ. 13/27-2-1921). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀναδημοσιεύτηκε στήν ἀρτινὴ ἐφημερίδα *Ἐλευθέρος Λόγος* (ἀρ. φ. 540/4-8-1943) μέ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη Γιάννη Παπαβασιλείου, ὑπὸ τόν τίτλο "Ἡ προτομὴ τοῦ Κρυστάλλη".

«Τό ἄρθρον τοῦτο... ἔχει ἐκτός τῆς ἄλλης του ἀξίας καί ἰδιαιτέραν σημασίαν διά τήν Ἀρταν: ἀποδεικνύει ὅτι πρῶτοι οἱ Ἀρτινοί, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1920, ἐπῆραν τήν πρωτοβουλίαν τῆς ἰδρύσεως προτομῆς εἰς τήν πόλιν μας εἰς μνήμην τοῦ Κώστα Κρυστάλλη. Συνεπῶς τά κατὰ διαφόρους ἐποχάς γραφέντα εἰς τινὰς Ἀθηναϊκὰς Ἐφημερίδας καί Περιοδικὰ ὅτι ἄλλοι ὑπέδειξαν τό καθήκον τοῦτο εἰς τοὺς Ἀρτινοὺς καταπίπτουν ὥς τελείως ἀβάσιμα καί ἐγράφησαν μόνον πρὸς ἱκανοποίησιν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν· ἀλλὰ ταῦτα ἀρκοῦντως ἠλεγξαν ἀποκαταστήσαντες τήν ἀλήθειαν καί ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων καί ἀπὸ τῶν στηλῶν καί ἄλλων ἐφημερίδων καί περιοδικῶν, ἰδικίᾳ μας καί ξένοι λόγοι καί εἰς τό βιβλίον του "Κ. Κρυστάλλης" ὁ κ. Ὅλμος Περανθῆς.

Ἀγαπητοί μου,

Οἱ μαθηταί τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἀρτας εἶχαν μιὰ ὠραία ἰδέα· νά κάμουν ἔρανο καί νά στήσουν σέ μιὰ πλατεῖα τήν προτομὴν τοῦ ἠπειρώτη Κώστα Κρυστάλλη. Στόν ἔρανο αὐτό θά προσκληθοῦν νά λάβουν μέρος καὶ οἱ μαθηταί ὅλων τῶν Γυμνασίων τοῦ κράτους· γιὰ νά τιμηθῇ ἔτσι ἀπ' ὅλην τὴν σπουδάζουσα ἑλληνικὴ νεολαία ὁ ἄτυχος ἐκεῖνος ἀλλὰ μέγας ποιητής. Κι ἡ Ἑστία, ὅπου εἶδα προχθὲς τήν εἰδηση, λείει πολὺ σωστά, πῶς τά χρήματα πού χρειάζονται γιὰ τήν προτομὴν, —δυὸ-τρεῖς χιλιάδες δραχμές, βία πέντε— θά μποροῦσ' ἔτσι νά μαζευθοῦν στό διάλειμμα δυὸ μαθημάτων. Ἀπὸ πενήντα λεπτά, ἀλήθεια, νά δώσῃ κάθε Γυμνασιόπαις, ὅς ὅλη τήν Ἑλλάδα, τελείωσεν. Φθάνει νά γίνῃ ὅπως πρέπει ἡ ἐνέργεια, γιὰ τὴ διοργάνωσιν τοῦ ἐράνου.

»Θά γίνῃ ἄραγε, γίνεται, ἔγινε;... Δέν ξέρω τίποτ' ἄλλο, ἀπὸ τήν εἰδηση αὐτὴ

πού διάβασα στήν 'Εστία και πού σ'ας ἔγραψα παραπάνω. Εὐχομαι ὁμως νά πραγματοποιηθῇ ἡ ὠραία ἰδέα καί προτρέπω ἐκείνους, πού θά τοὺς ζητηθῇ ἴσως μιά μικρή συνδρομή, νά τή δώσουν μ' ὅλη τους τήν προθυμία. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης εἶναι ἄξιος τῆς τιμῆς πού σκέφθηκαν νά τοῦ κάμουν οἱ νεαροί του συμπατριῶτες. Κι ἀκόμα, εἶναι πολύ τιμητικό γιά τή νεολαία ἐνός τόπου νά συλλογίζεται τοὺς ἐθνικούς του ποιητές καί νά ἐνεργῇ νά στήνουνται μνημεῖα, πού νά φανερώνουν τήν ἀγάπη της. Μὲ τήν προτομή, πού θά στηθῇ σέ μιά πλατεῖα τῆς Ἄρτας, θά τιμηθῇ ὅπως τοῦ ἀξιζεῖ ὁ Κώστας Κρυστάλλης· μὰ θά τιμηθοῦν κι ἐκεῖνοι πού τήν ἔκαμαν. Ὅποιος θά διαβάξῃ στό βάθρο, πῶς ἡ προτομή ἐγινε 'δι' ἐράνου τῶν ἀπαταχοῦ 'Ελλήνων μαθητῶν Γυμνασίου", θά λέῃ: Μπράβο στά καλὰ παιδιὰ! ἔκαμαν μιά ὠραία πράξη! ἔκαμαν κάτι πού δέν γίνεται κάθε μέρα στήν Ἑλλάδα! Θυμῆθηκαν ἕναν ἄξιο ποιητή. Καί τόν ἔστησαν μαρμάρينو, γιά νά μὴν τόν ξεχνοῦν οἱ μεταγενέστεροί!

»Γιατί ἀλήθεια, αὐτό εἶναι ἴσως τό μόνο πού δέν γίνεται συχνά στήν Ἑλλάδα. Τόσο στήν πρωτεύουσα, ὅσο καί στίς ἐπαρχιακές πόλεις, βλέπει κανεῖς προτομές, ἀνδριάντες καί μνημεῖα πολεμιστῶν, πολιτικῶν ἢ ἐθνικῶν εὐεργετῶν. Ποιητῶν ὁμως, συγγραφέων, διανοητικῶν ἀνθρώπων, σπανιότατα. Στάς Ἀθήνας ἔξαφνα, ὑπάρχει ἀπέξω ἀπό τό Πανεπιστήμιον ἕνας Ρήγας Φεραῖος καί ἕνας Κοραῆς. Ὑπάρχει ἀκόμα, ἀπέξω ἀπό τό Δημοτικό Θέατρο καί ἡ προτομή τοῦ μουσικοσυνθέτου Σπύρου Σαμάρα. Κανένος ἄλλου! Κι ἂν ἐξαίρεσουμε τόν ἀνδριάντα τοῦ Σολωμοῦ σέ μιά πλατεῖα τῆς Ζακύνθου, ἴσως δέν ὑπάρχει ἕς ἄλλη ἐπαρχιακή πόλη στημένος ἕνας ποιητής. Στόν κόσμο τόν πολιτισμένο, καί στά χωριά ἀκόμη, βλέπει κανεῖς τοὺς Γκαῖτε, τοὺς Σίλλερ, τοὺς Οὐγγώ, τοὺς Λαμαρτίνους. Κάθε πόλη ἐκεῖ, κάθε πολίχνη, πρῶτα θά στήσῃ τόν ποιητή πού γεννήθηκε σ' αὐτή κι ἔπειτα τοὺς ἄλλους της μεγάλους ἀντρες. Μόνο στήν Ἑλλάδα, τήν Ἑλλάδα τῆς Πεντέλης καί τῆς Πάρου, δέ βρέθηκε ἀκόμα μάρμαρο γιά νά στηθῇ στήν πρωτεύουσά της ἕνας Σολωμός, ἕνας Βαλαωρίτης, ἕνας Παράσχος, ἕνας Παπαδιαμάντης ἕνας Ροῖδης... Συντελεῖ λοιπόν στό νά φαίνεται πολιτισμένη κι ἡ Ἑλλάδα, ὅποιος συντελεῖ στό νά στήνεται ὁ ἀνδριάντας ἢ ἡ προτομή ἐνός διανοητικοῦ ἀνθρώπου.

»Ὅσο γιά τόν Κώστα Κρυστάλλη, ὄχι μόνο στήν Ἄρτα, ἀλλά καί στή Ἀθήνα θάξιζε νά στηθῇ ἡ προτομή του. Στάθηκ' ἕνας μέγας ποιητής, καί μερικοὶ μάλιστα λένε πῶς στήν Ἑλλάδα δέ στάθηκε μεγαλύτερος. Μὰ καί πεζογράφος ἦταν ἐξοχος. Λίγα διηγήματα πού πρόφτασε νά γράψῃ, εἶναι ἀληθινὰ ἀριστουργήματα. Καί εἶπα πρόφτασε, γιατί ὁ Κώστας Κρυστάλλης πέθανε πολύ νέος. Ἡλθ' ἐδῶ στάς Ἀθήνας ἀπό τήν Ἡπειρο, κατατρεγμένος ἀπό τοὺς Τούρκους γιά κάποιο πατριωτικό ποίημα πού εἶχε γράψῃ. Κι ἄρχισε γι' αὐτόν ἡ σκληρὴ ζωὴ τοῦ ξενιτεμένου φτωχοπαίδου. Γιά νά βγάλῃ τό ψωμί του ἀναγκάστηκε νά γίνῃ τυπογράφος. Ἐπειτα τόν διώρισαν στά γραφεῖα κάποιου Σιδηροδρόμου, καί σέ λίγο... τόν ἔπαψαν. Τήν ἐποχὴ ἐκείνη, ὁ Κρυστάλλης στενοχωρήθηκε πολύ. Δέν εἶχε οὔτε τό ψωμί του. Κι ἡ ἀρρώστεια, πού εἶχε ἀρπάξῃ ὅταν ἐργαζόταν στό τυπογραφεῖο, θεωριεμένη μέ τίς στερήσεις καί τίς κακοπάθειες, τόν ἔφερε στόν τάφο τό 1894. Ὁ Κρυστάλλης τόν καιρό πού πέθανε, δέν ἦταν ἀκόμα οὔτε εἰκοσιπέντε χρονῶν.

»Στὴν ξενιτεία, στή φτώχεια, στή δυστυχία, ὁ νέος Ἡπειρώτης εὗρισκε παρηγοριά, καλλιεργώντας τό πλούσιο τάλαντο πού τοῦ εἶχε χαρίσει ὁ Θεός. Μὲ τήν ψυχὴ στό στόμα, πού λένε, ἔγραφε τά θαυμάσια ἐκεῖνα ποιήματα, —σὴν τεχνοτροπία, στό καλούπι τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ μέ πόση τέχνη, μέ πόση ἔμπνευση, μέ πό-

ση πρωτοτυπία!— και τὰ θαυμάσια ἐκεῖνα διηγήματα. Δέ φαντάζεσθε τὴν ἐντύπωση πού ἔκαμαν! Θυμοῦμαι ἕνα ἄρθρο τοῦ Γαβριηλίδη στὴν *Ἀκρόπολη*, πού ἐσύγκρινε τὸν Κρυστάλλη μὲ τὸν Ὅμηρο. Μά κι ὁ Παλαμᾶς ἔγραφε γι' αὐτόν μ' ἐνθουσιασμό, κι ὁ Μητσάκης, κι ὅλοι οἱ κριτικοὶ τῆς ἐποχῆς. Τὴ δόξα αὐτῇ, ἂν καὶ τοῦ ἦρθε τόσο γρήγορα, ὁ δυστυχισμένος δὲν μπόρεσε νὰ τὴ χαρῇ. Σχεδὸν μαζί της τοῦ ἦλθε κι ὁ θάνατος. Ἔτσι ὁ Κρυστάλλης δὲν μᾶς συγκινεῖ μόνο μὲ τὴν τέχνη του, παρὰ καὶ μὲ τὴ ζωὴ του, μιὰ ζωὴ ἀληθινὰ τραγικὴ.

»Ἐτυχε νὰ διαβάσετε ποτέ, ἢ νὰ ἰδῇτε στό θέατρο, τὸ *Ἀραχτιλίδι τῆς Μάνας*; Γιὰ νὰ γράψῃ τὸ δράμα αὐτό, πού εἶναι καὶ τὸ ἀριστοῦργημά του, ὁ Γιάννης Καμπύσης πῆρε μοντέλο τὸν Κρυστάλλη. Ἡ τραγικὴ του ζωὴ παρουσιάζεται κεῖ ὁμορφα καὶ ποιητικά. Εἶναι ἔτσι ἡ πιὸ ἀληθινὴ βιογραφία τοῦ Κρυστάλλη ἀπ' ὅσες θὰ μπορούσατε νὰ διαβάσετε. Μ' ἂν θέλετε νὰ μάθετε καὶ γιὰ τὸ ἔργο του, σᾶς συνιστῶ τὴ διάλεξη πού ἔκαμε γιὰ τὸν Ἡπειρώτη ποιητὴ στὸν Παρνασσὸ ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, τὸ 1915. Βρίσκεται στὴ σειρὰ τῶν *Διαλέξεων περὶ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων Ποιητῶν* πού τίς ἐτύπωσε ὁ Σύλλογος.

»Ἐχουν περάσει εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κρυστάλλη. Στὸ διάστημα αὐτό ὁ ποιητής, στὸν φιλολογικὸ μας κόσμο, δὲν ξεχάστηκε στιγμή. Καὶ τὰ ἔργα του ξανατυπώθηκαν, καὶ κάθε μέρα μιλοῦν γι' αὐτὰ καὶ παλιοὶ καὶ νέοι. Σήμερα ὁ Κώστας Κρυστάλλης, ὁ ποιητής τῶν *Τραγουδιῶν τῆς Στάνης* καὶ τοῦ *Χωριοῦ*, εἶναι μιὰ δόξα τῆς Ἑλλάδας. Καί, τὸ ξαναλέω, θὰ τιμηθοῦν ἐκεῖνοι πού θὰ τὸν τιμῇσουν μὲ μιὰ προτομὴ. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἄρτας, πού εἶχαν τὴν πρωτοβουλία, ἀξίζουν τὰ πιὸ θερμὰ συγχαρητήρια.»

*

Τὸ τέταρτο κείμενο εἶναι τοῦ Τάκη Βαφιᾶ. Δημοσιεύτηκε στό περιοδικὸ *Σκουφᾶς*, μὲ τίτλο *Ἡ ἱστορία μιᾶς προτομῆς* (τόμ. Θ', τχ. 78-79, σ. 121-123). Εἶναι ἴσως τὸ πληρέστερο καὶ τὸ πιὸ ἐνημερωτικὸ. Τὸ ἀναδημοσιεύουμε ὁλόκληρο, παραλείποντας μόνο τὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγ. Ξενοπούλου (Φαίδωνα), ἐπειδὴ τὸ δημοσιεύσαμε παραπάνω. Καὶ νὰ τὸ κείμενο τοῦ Τάκη Βαφιᾶ:

«Τὴν αὐγὴ τῆς 22ας Ἀπριλίου 1894, ἀποχαιρετᾷ τὴν ἀνθοστόλιστον φύσιν, ἔρριπτε τὰς τελευταίας ἀναλαμπὰς τοῦ βίου του καὶ εἰς ἡλικίαν 26 περίπου ἐτῶν, ἔκλεινε τὴν κεφαλὴν εἰς τὰς ἀγκάλας φιλάτων ἀδελφῶν καὶ γέροντος πολυπαθοῦς πατρὸς ἀφιχθέντος πρὸ ὀλίγων ὥρων, καὶ ἦγετο νεκρὸς ἵνα ἀποτεθῇ εἰς φιλόξενον γωνίαν τοῦ κοιμητηρίου Ἀρτῆς, μακρὰν τῆς γενεθλίου κώμης καὶ χωρὶς νὰ ἴδῃ τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ὀνείρων αὐτοῦ».

»Ἔτσι ἀνήγγειλε τὸ θάνατο τοῦ Κώστα Κρυστάλλη ὁ Γεώργιος Γάγαρης, δημοσιογράφος καὶ λόγιος στὴ *Φωνὴ τῆς Ἡπείρου* πού ἐβγαине τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴ Ἀθήνα.

»Πέθανε στὴν Ἄρτα σ' ἕνα παλιὸ σπίτι τοῦ συμπατριώτη του Σπήλιου, στὴν ὁδὸ Καραπάνου 6, ἐκεῖ πού σήμερα εἶναι τὸ κατάστημα ἐπιπλῶν τοῦ Δημ. Τσολιᾶ. Πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὸ 1922, *οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη* ἐνετοίχισαν μιὰ μαρμάρινη πλάκα πού γράφει *Ἐδῶ πέθανε ὁ Κώστας Κρυστάλλης στίς 22 Ἀπριλίου 1894*. Ἡ κηδεὶα του, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ πατέρας μου, ἦτο ἀπλή καὶ ἀπέριττη καὶ ὁ κόσμος τὴν παρακολούθησε μὲ εὐλάβεια καὶ συγκίνηση. Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἐψάλη εἰς τὸν Ἅγιο Γεώργιο. Ὁ ἀνταποκριτὴς τῆς *Ἑστίας* τηλεγράφησε στὴν ἐφημερίδα του *ἄποθανόντος σήμερα ἐκηδεύσαμεν πρὸ μικροῦ ἐν μεγίστῃ συγκινήσει τὸν δημοφιλέστατον ποιητὴν Κώσταν Κρυστάλλον*. Ἐπικηδεῖους ἐξεφώνησαν ὁ Σχολάρχης κ.

Γεώργιος Χαραλάμπους καὶ ὁ Σωτήριος Γκορτσᾶς. Ἐν τῷ τάφῳ δὲ ἐχαιρέτησεν αὐτόν ἐξ ὀνόματος τῆς *Φωνῆς τῆς Ἡλείρου*, ὁ κ. Κωνσταντῖνος Μόραλης. Ἡ πόλις συμμετέσχεν τοῦ πένθους".

»Στά 1896, τό Μάϊο, πέρασε ἀπό τήν Ἄρτα ὁ ποιητής Κώστας Πασαγιάννης, ἀνταποκριτῆς τῆς ἐφημερίδας *Ἀκρόπολις*. Ὁ Δήμαρχος Εὐάγγ. Γαρουφαλιάς καί ὁ Κων. Μόραλης τόν πῆγαν στό Νεκροταφεῖο, στόν τάφο τοῦ Κρυστάλλη. Σέ ἀνταπόκρισίν του (ἐφ. *Ἀκρόπολις* 7/9/1896), μέ τίτλο "Ἄρτα καί Ἀρτινοί" ὁ Πασαγιάννης ἔγραφε: Ὁ *Σκουφᾶς* χάρις εἰς τόν θαυμάσιον Πρόεδρόν του πάντοτε, ἀνέλαβε καί τήν ἀνέγερσιν μνημείου εἰς τόν τραγουδιστήν τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης, τόν δύσμοιρον καί ἀλησμόνητον Κρυστάλλην. Τήν 22 Ἀπριλίου προχθές συνεπληροῦτο διετία ἀπό τόν θάνατο τοῦ ποιητοῦ καί ἐτελέσθη πολιτικόν μνημόσυνον εἰς τήν ὠραίαν αἵθουσαν τοῦ Συλλόγου καί ὁ Σύλλογος ἐν σώματι προσήλθεν εἰς τόν τάφον τοῦ ποιητοῦ καί ἐτέλεσεν θρησκευτικόν μνημόσυνον καί ἔσπεψε διά δαφνίνου στεφάνου τόν ἀφανή τοῦ Κρυστάλλη τάφον. Εὐγε εἰς τόν *Σκουφᾶν*, Εὐγε εἰς τὰ ἐνθουσιώδη μέλη του".

»Στά 1908 ὁ Κων. Μόραλης ὁργάνωσε μέ ἄλλους διανοουμένους φιλολογική γιορτή πρὸς τιμὴν τοῦ Κρυστάλλη. Ὁμιλητῆς ὁ Κων. Μόραλης. Ποιήματα ἀπήγγειλεν ἡ ποιήτρια Φιφίκα Μυλωνᾶ. Ἕνας δρόμος στήν Ἄρτα ὀνομάστηκε ὁδός Κώστα Κρυστάλλη. Κάποιος ἔριξε τήν ἰδέα νά γίνει προτομή τοῦ ποιητῆ. Ἡ πρόταση ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τόν Σύλλογο καί ἀπὸ τοὺς νέους. Ὁ Κυρ-Δημήτρης Κρυστάλλης, μόλις ἔμαθε ὅτι ὁ *Σκουφᾶς* σκέπτεται νά στήσῃ τήν προτομή τοῦ Τραγουδιστῆ, ἔστειλε τήν πρώτη ἐνίσχυση. Ἔστειλε ὅσα βιβλία εἶχε τοῦ γιοῦ του γιὰ νά πωληθοῦν καί ν' αὐξηθεῖ τό ποσόν. Ἡ περιπέτεια ὁμῶς τοῦ 1897 μοιραία χαλάρωσε τήν προσπάθεια γιὰ τήν κατασκευὴ τῆς προτομῆς. Ὁ Κων. Μόραλης, ὁ Θεοχάρης Τσοῦτσιнос καί ἄλλοι καθηγητές, ὁδηγοῦσαν τοὺς μαθητές στόν τάφο τοῦ ποιητῆ μέ θρησκευτικὴ εὐλάβεια. Στά Σχολεῖα, στίς σχολικὲς παραστάσεις, ἀκούγονταν καί ἀντηχοῦσαν τὰ ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη καί σιγά-σιγά ὁ κόσμος μάθαινε τόν ποιητὴ καί τό ἔργο του.

»Ἡ ἀρθρογραφία γύρω ἀπὸ τόν Κρυστάλλη καί τό ἔργο του εἶναι ἀρκετὰ ζωνερῇ. Στά 1912 ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Ι. Δ. Κολλάρος κυκλοφόρησε τό ἔργο τοῦ ποιητῆ (Ποιήματα καί Πεξά) σέ δύο τόμους. Οἱ Ἀρτινοὶ ἀγόρασαν τό ἔργο του καί ἔτσι τοὺς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά τόν γνωρίσουν. Τήν Ἀνοιξὴ τοῦ 1921, μιά ὁμάδα ἀπὸ μαθητές τῆς τελευταίας τάξης τοῦ Γυμνασίου, δέκα ἐπτὰ τόν ἀριθμό, Λευτ. Κοτσαριδᾶς, Γιάν. Ζαχαρίας, Δημ. Γαρουφαλιάς, Νικ. Εὐταξίας, Τέλης Παπαφώτης, Νικ. Παγουλάτος καί ἄλλοι συγκρότησαν τόν Σύλλογο "Ὁ Κρυστάλλης".

»Οἱ μαθηταὶ τοῦ Γυμνασίου τῆς Ἄρτας εἶχαν μιά ὠραία ἰδέα. Νά κάνουν ἔρανο καί νά στήσουν σέ μιά πλατεῖα τήν προτομή τοῦ Ἡπειρώτη ποιητῆ Κρυστάλλη. Στόν ἔρανο αὐτό θά προσκληθοῦν νά λάβουν μέρος οἱ μαθηταὶ ὅλων τῶν Γυμνασίων, γιὰ νά τιμηθεῖ ἔτσι ἀπ' ὅλη τὴ σπουδάζουσα νεολαία ὁ ἄτυχος ἐκεῖνος, ἀλλὰ μεγάλος ποιητής. Ὁ Κώστας Κρυστάλλης εἶναι ἄξιος τῆς τιμῆς πού σκέφθηκαν νά τοῦ κάνουν οἱ πατριῶτες του. Κι ἀκόμα εἶναι πολὺ τιμητικὸ γιὰ τὴ νεολαία ἐνός τόπου νά συλλογίζεται τοὺς Ἐθνικοὺς τῆς Ποιητῆς καί νά ἐνεργεῖ νά στήνουν μνημεῖα πού νά φανερώνουν τήν ἀγάπην τους... (Γρ. Ξερόπουλος, *Φαίδων, Διάπλασις τῶν Παίδων*, 27-2-1924, σ. 100). Οἱ μαθητές τῆς Ἄρτας ἔγραψαν στόν Παλαμᾶ καί ζήτησαν τήν ὑποστήριξίν του. Ὁργάνωσαν μαθητικὴ συναυλία, πού ἔφερε εἰσπραξὴ 400 δρχ. Ὁ Λευτέρης Κοτσαριδᾶς συνέταξε μιά διακήρυξιν γιὰ τόν Κώστα

Κρυστάλλη πού τήν ἔστειλαν στούς μαθητές τῆς τελευταίας τάξης σέ πολλά Γυμνάσια. Στά 1925 ὁ Γιαν. Παπαβασιλείου φτιάχνει τό "Φοιτητικό Ὁμιλο". Ἡ κίνηση τῶν νέων συγκινεῖ τόν ἐπιστημονικό κόσμο καί στά 1926 ἰδρύεται ὁ Σύλλογος "οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη", στόν ὁποῖο συγχωνεύεται καί ὁ "Φοιτητικός Ὁμιλος". Πρόεδρος ὁ γιατρός Γιώργος Παπακώστας, πού ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ Συλλόγου, καί μέλη του οἱ Ξεν. Κοτσαρίδας, Εὐρ. Καζαντζής, Ἰωάν. Δημητριάδης, Γεώργ. Κουτσογιάννης, Παν. Παπασπύρου καί Βασ. Μπανιάς. Σκοπός τοῦ Συλλόγου ἦταν ἡ κατασκευὴ προτομῆς τοῦ Ποιητῆ καί ἡ διάδοσις τοῦ ἔργου του. Στάλθηκε θερμὴ ἐκκλήσις σέ ὅλους τοὺς Ἑπειρώτες καί σέ ὄσους τιμοῦσαν τόν ποιητὴ καί ζήτησαν τήν ἐνίσχυσή τους.

»Στά 1925 πέρασε ἀπὸ τὴν Ἄρτα ὁ δημοσιογράφος Μιχ. Ροδάς, σάν ἀνταποκριτῆς τοῦ *Ἑλευθέρου Βήματος*. Οἱ "Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη" τόν ἐπισκέφθησαν καί τόν παρακάλεσαν νά γράφει γιὰ τόν ποιητὴ καί τό ἔργο του. Ὁ Ροδάς ὑποσχέθηκε ὅτι ὄχι μόνον θά γράφει γιὰ τόν Ποιητὴ, ἀλλὰ καί ὅτι θά ἐνισχύσει οἰκονομικά τόν Σύλλογο. Ἐπρότεινε δέ, ἂν θέλουν νά βρεῖ ὁ ἴδιος τόν καλλιτέχνη πού θά φιλοτεχνήσῃ τὴν προτομή. Σέ λίγες μέρες ὁ Σύλλογος πῆρε γράμμα τοῦ Ροδά ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, πού τοὺς γνῶριζε ὅτι ὁ Θωμᾶς Θωμόπουλος, γλύπτης, καθηγητῆς στῇ Σχολῇ Καλῶν Τεχνῶν, θαυμαστής τοῦ Κώστα Κρυστάλλη, δέχτηκε νά κατασκευάσῃ τὴν προτομή, ἀντὶ τοῦ ποσοῦ ὧν 25.000 δρχ. μαζί μέ τό βάθρο. Ὁ Σύλλογος ἀνέθεσε στόν Θωμόπουλο τὴν κατασκευὴ τῆς προτομῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὑπῆρχαν μόνον 8.000 δρχ. Μέ τὴν ἀποπεράτωση ὅμως, ἄγνωστο γιὰ ποιὸ λόγον, ὁ γλύπτης ἀνέβασε τό ποσόν τῶν 25.000 δρχ. σέ 40.000 καί τό ποσό αὐτό μόνον γιὰ τὴν προτομή, χωρὶς τό βάθρο, γιὰ τό ὁποῖο ζήτησε ἐπὶ πλέον 30.000 δρχ. Καί οἱ φίλοι τοῦ Κρυστάλλη ὑποχρεώθηκαν νά βροῦν τό ποσόν τῶν 70.000 δρχ., τεράστιο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

»Καί ἄρχισε ἐκστρατεία γιὰ τὴν ἐξεύρεσις χρημάτων. Ὁ Ροδάς στά 1926 στίς 8 Μαΐου μίλησε στὴν Ἀθήνα γιὰ τόν Ποιητὴ καί ἀπήγγειλε ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη ἡ Τραγωδὸς Ἀγγ. Κοτσάλη. Μαζεύτηκε ἓνα ποσόν ἀπὸ 1.750 δρχ. Κατόπιν συστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ροδά ἔφθασαν δωρεές ὁμογενῶν ἀπὸ τό Λονδίνο. Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἔστειλαν οἱ ἐκεῖ Ἑπειρώτες 17.000 δρχ. Οἱ φοιτητές τῆς Ἄρτας ὀργάνωσαν Φιλολογικὸ μνημόσυνο μέ ὁμιλητὴν τὸ Γιάννη Παπαβασιλείου. Ἐγινε ἔρανος καί τό ποσόν κατατέθηκε στό Ταμεῖο τοῦ Συλλόγου. Ὁ Θεμ. Γκινάκας διέθεσε ὑπὲρ τοῦ σκοποῦ τοῦ Συλλόγου 1.532 δρχ., εἰσπράξεις μιᾶς παραστάσεως τοῦ κινηματογράφου του. Ὁ Λεων. Βλάχος καί ἡ παρέα του προσέφεραν στό σύλλογον "Οἱ Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη" 1.000 δρχ. ἀπὸ βραβεῖο πού πῆραν τίς ἀποκριές ἀπὸ τὰ κομιτᾶτα. Στό Συρράκο, στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ, ἔγινε ἔρανος πού ἀπέδωσε 3.105 δρχ. Στὴν Ἄρτα ὀργανώθηκαν γιὰ τὴν προτομὴ χοροὶ καί συναυλίες, πού ἀπέδωσαν σεβαστὰ ποσά. Ὁ Δῆμος πρόσφερε 10.000 δρχ. κι ἔτσι ὁ Σύλλογος συγκέντρωσε τό ποσόν τῶν 45.000 δρχ. Χρειάστηκαν ὅμως 25.000 δρχ. ἀκόμα. Ὁ Σύλλογος ἀπευθύνθηκε σέ πολλοὺς Ἕλληνες πλούσιους, διανοομένους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καί τοὺς Ἀρτινοὺς Ἀδελφοὺς Καραπάνου, ζητώντας τὴ χρηματικὴ τους βοήθεια. Δυστυχῶς ἀπὸ αὐτοὺς δέν ἔλαβε καμμία ἀπάντησις. Μόνον ὁ Ψυχᾶρης ἔστειλε μιὰ ἐπιστολὴν μέ 100 Γαλλικὰ Φράγκα. Τὰ ὑπόλοιπα χρήματα προσέφεραν πρὸς τιμὴν τους, οἱ Ἀρτινοὶ, καί τό τελευταῖο χρηματικὸ ποσό, 6.000 δρχ. ὁ "Μικρὸς Ὁμιλος".

»Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Προτομῆς τοῦ Κώστα Κρυστάλλη πού στήθηκε στὴν

Ἄρτα στίς 22 Ἀπριλίου 1930, σέ τοποθεσία πού ἔμεινε μέ τό ὄνομά του.»

*

Καί κλείνουμε τίς ἀναδημοσιεύσεις μας μέ τό κείμενο πού ἀναφέρεται στήν τελετή τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ Κρυστάλλη (Ἑπειρωτικόν Βῆμα Ἄρτης (φ. 85/30-4-1930). Ὁ τίτλος του ἦταν "Ἡ θαυμασία τελετή τῶν Ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ ἡπειρώτου ποιητοῦ Κώστα Κρυστάλλη".

Ἀξίζει γιά χάρη τῆς ἱστορίας, νά ἀναδημοσιευτεῖ ὁλόκληρο:

«Ἡ ἡμέρα τῆς τελετῆς τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ ἀλησμονήτου ποιητοῦ Κώστα Κρυστάλλη θά μείνῃ ἱστορική. Πρώτην φοράν ἡ Ἄρτα παρουσίασε τόσην μεγαλοπρέπειαν εἰς ἐπίσημον τελετήν ὅπως εἰς τήν τελετήν τῆς τρίτης ἡμέρας τοῦ Πάσχα. Συμφώνως πρὸς τό δημοσιευθέν πρόγραμμα εἰς τό Ἑπειρωτικόν Βῆμα ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου "Μικρὸς Ὀμίλος", εἰς τὸν ὅποιον ὡς γνωστόν ἔχει συγχωνευθῇ καὶ ὁ Σύλλογος "Οἱ Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη", τήν 5ην ἀπογευματινὴν ὥραν τῆς 22ας Ἀπριλίου 1930, ἡμέρας Τρίτης, ἐπρόκειτο νά γίνουν τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς προτομῆς τοῦ Ποιητοῦ τῆς Ἑπείρου Κώστα Κρυστάλλη, τῆς στηθείσης εἰς τήν θέσιν "Ἅγιοι Θεόδωροι". Ὁ γύρω τῆς προτομῆς χώρος τῇ μερίμνῃ τοῦ Δήμου Ἀρταίων εἶχε διακοσμηθῇ μέ δάφνινες ἀψίδες καὶ μέ φοίνικας, τό βάθρον δέ τῆς προτομῆς εἶχε καλυφθῇ ἀπὸ ἄνθη.

»Ἀπὸ τῆς 4ης ὥρας ἤρχισε ἡ συγκέντρωσις τοῦ κόσμου καὶ τήν 5ην ὥραν ὅλη ἡ περιοχὴ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων εἶχε κατακλυσθῇ ἀπὸ ἄπειρον πλῆθος λαοῦ πάσης τάξεως. Οἱ γύρω λοφίσκοι τῆς Ἀγίας Φανερωμένης ἡ ὁποία ἐώρταζε τήν ἡμέραν ἐκείνην εἶχον γεμίσει ἀπὸ γυναικόπαιδα καὶ ἀκόμη καὶ εἰς τὰ δένδρα ἀνερριχθῆσαν καὶ κατέλαβον θέσιν πολλοὶ διὰ νά κατορθώσουν ἔτσι νά παρακολουθήσουν καλύτερα τήν ὥραίαν καὶ συγκινητικὴν τελετὴν τῶν ἀποκαλυπτηρίων τῆς προτομῆς τοῦ τραγουδιστοῦ τῆς στάνης καὶ τοῦ χωριοῦ.

»Ἀπὸ τῆς 4ης ὥρας προσῆλθον εἰς τὸν τόπον τῆς συγκεντρώσεως τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ "Μικροῦ Ὀμίλου" καὶ τῶν "Φίλων τοῦ Κρυστάλλη" μέ ἐπὶ κεφαλῇς τὸν Πρόεδρον τοῦ "Μικροῦ Ὀμίλου" κ. Νικόλαον Καλέλλην. Ὀλίγον ἔπειτα προσῆλθε ὁ Δημαρχὸν κ. Γεώργιος Νικάκης μετὰ τοῦ Προέδρου τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν κ. κ. Δημοτικῶν Συμβούλων. Τὴν Κυβέρνησιν ἀντιπροσώπευσε ὁ Διευθυντὴς τῆς Νομαρχίας Ἄρτης, Ἄπ. Γερομήτσος. Ἀκολουθῶς προσῆλθεν ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ἄρτης κ. Σπυρίδων, ὁ Διοικητὴς τοῦ Τάγματος Ἀντισυνταγματάρχης κ. Γεώργιος Παπαστεργίου μεθ' ὧν τῶν κ. κ. Ἀξιωματικῶν, πάντες οἱ προϊστάμενοι τῶν ἐνταῦθα Πολιτικῶν καὶ Στρατιωτικῶν ὑπηρεσιῶν μετὰ τῶν κ. κ. ὑπαλλήλων καὶ ἀξιωματικῶν. Οἱ μαθηταὶ τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Ὁρφανοτροφείου προσῆλθον ἐν σώματι μετὰ τῶν σημαιῶν των καὶ κατέλαβον θέσιν περὶ τοῦ βάθρου τῆς προτομῆς τοῦ ποιητοῦ. Τὴν ὀριθεύσαν ὥραν προσῆλθον καὶ παρέστησαν εἰς τὴν τελετὴν πάντες οἱ Πρόεδροι τῶν ἐνταῦθα Ἐπιστημονικῶν, Ἐπαγγελματικῶν καὶ Ἀθλητικῶν Συλλόγων μετὰ τῶν μελῶν τῶν Διοικητικῶν Συμβουλίων αὐτῶν.

Ὀλίγον πρό τῆς ἐνάρξεως τῆς τελετῆς καὶ μετὰ τὴν προσέλευσιν ὧν τῶν ἐπισήμων καὶ τοῦ ἀπείρου πλήθους ἤρχισε νά βρέχῃ ἄλλ' εὐτυχῶς ὁ καιρὸς ἐβελτιώθη κάπως καὶ πάλιν τοιουτοτρόπως ἀπεφεύχθη ἡ ἀναβολὴ τῆς τελέσεως τῶν ἀποκαλυπτηρίων περὶ τῆς ὁποίας ἐγένετο λόγος ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς.

»Τὴν 5ην ὥραν ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ βάθρου τῆς προτομῆς ὁ Πρόεδρος τοῦ "Μικροῦ Ὀμίλου" κ. Νικόλαος Καλέλλης, ὅστις ἀμέσως ἀπεκάλυψε τὴν προτομὴν τοῦ

Κρυστάλλη καί δι' ἐμπνευσμένης καί θαυμασίας προσλαλιάς παρέδωσε ταύτην εἰς τόν Δῆμον Ἀρταίων.

»Ὁ κ. Καλέλλης ἀνέφερε δι' ὀλίγων τήν ἱστορίαν τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχική ἰδέα ὀφείλεται εἰς τοὺς κατά τό 1920 μαθητάς τοῦ Γυμνασίου μας καί τήν συνδρομήν τήν ὁποίαν παρέσχον πρὸς ἀποπεράτωσιν αὐτῆς ὁ "Φοιτητικός Ὅμιλος", "Οἱ Φίλοι τοῦ Κρυστάλλη", ὁ "Μ. Ὅμιλος" καί διάφοροι ἄλλοι θαυμασταὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ Ἀρτινοὶ καί ξένοι.

»Κατόπιν ἐξήγησε τόν λόγον δι' ὃν ἡ προτομή ἐστήθη εἰς τήν θέσιν Ἅγιοι Θεόδωροι, ἀπέναντι τῆς δοξασμένης ἰδιαίτερας πατρίδος τοῦ ποιητοῦ "γιά νά βλέπη πρὸς τές κορφές τές κακοτράχαλες τῶν Τζουμέρκων καί τῆς Πίνδου ν' ἀκοῇ τὰ βελάσματα τῆς στάνης, τὰ βουϊσματα τῶν λαγκαδιῶν καί τὰ θροῖσματα τῶν ἐλάτων, νά ρουφάη σάν τό διψασμένο πλατόνι τό μοσχόβολο ἀεράκι τοῦ βουνοῦ καί ν' ἀναγαλλιᾷξη ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητοῦ κυττάζοντας ἐλεύθερη ὅλη σχεδόν τήν Ἥπειρο, πού τήν ἀφῆκε μιά τρομερὴ νύχτα ὕστερα ἀπὸ τές "Σκιές τοῦ Ἀδῆ" του γιά νὰ ῥθῃ στήν ἐλεύθερη γῇ ὅπου βρῆκε τό σαράκι τῆς καταφρόνιας καί τῆς ἀρρώστειας πού τόν ξάπλωσε σκέλεθρο πειὰ στῆς ποδιές τῆς Περάνθης".

»Μετά τοῦτο ἐστεφάνωσε τήν προτομήν ἐκ μέρους τοῦ "Μ. Ὀμίλου" καί κατόπιν παρέδωκεν αὐτήν εἰς τόν κ. Δήμαρχον Ἀρταίων ἵνα τήν φυλάττῃ μετά στοργῆς, διότι θ' ἀναδίδῃ ἀναλαμπές χρήσιμες εἰς τοὺς συμπολίτας μας. "Εἶνε", εἶπε, "τό ξεχειλισμα τῆς λατρείας μας πρὸς τόν Κρυστάλλον, ὁ ὁποῖος, ὡς λέγει ὁ Παλαμᾶς

Ἄν δέν εἶν' ἀθάνατος, ἄνθρωπος πειὰ δέν εἶνε

Γιατί νοεῖ τ' ἀθάνατα καὶ ζῇ μαζὺ μ' αὐτά.

»Μετά τήν ὥραϊαν προσφώνησιν τοῦ κ. Προέδρου τοῦ "Μικροῦ Ὀμίλου" καί τήν ὑπ' αὐτοῦ κατάθεσιν στεφάνου ἐκ μέρους τοῦ Συλλόγου, ἀνῆλθε ἐπὶ τοῦ βήθρου ὁ Δημαρχὸν κ. Γεώργιος Νικάκης ὅστις κατέθεσε στέφανον ἐκ μέρους τοῦ Δήμου Ἀρταίων προσφωνήσας ὡς ἑξῆς: "Ὁ Δῆμος Ἀρταίων μέ ὑπερηφάνειαν παραλαμβάνει παρ' ὑμῶν Κύριε Πρόεδρε τήν προτομήν τοῦ ἀειμνήστου Κρυστάλλη, ἀπευθύνει ἐγκάρδια συγχαρητήρια εἰς τοὺς "Φίλους τοῦ Κρυστάλλη" καί καταθέτει εὐλαβῶς στέφανον δάφνης εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τήν ἀθάνατον μνήμην του".

»Μετά τήν προσφώνησιν τοῦ κ. Νικάκη ἤρχισαν αἱ καταθέσεις στεφάνων πρὸς τῆς προτομῆς τοῦ Ποιητοῦ συμφώνως πρὸς τό πρόγραμμα τῆς τελετῆς.

»Κατέθεσαν κατὰ σειρὰν στεφάνους συνοδεύσαντες τὰς καταθέσεις μέ συγκινητικὰς προσφωνήσεις οἱ κάτωθι κύριοι:

Ἀπόστολος Γερομῆτσος, Διευθυντὴς τῆς Νομαρχίας Ἀρτης, ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως. Ἀθανάσιος Βήχας, ἐκ μέρους τῆς ἀδελφῆς τοῦ Κρυστάλλη Μαρίας Βασισιώτη. Δημήτριος Συγγούνας, ἐκ μέρους τῶν Συρρακιωτῶν. Χρήστος Χατζόπουλος ἐκ μέρους τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀρτης καί τοῦ Συλλόγου "Σκουφᾶς". Χρήστος Βαλίνος, ἐκ μέρους τοῦ Ἱατρικοῦ Συλλόγου Ἀρτης. Θεμιστοκλῆς Μαιτσούκας ἐκ μέρους τοῦ Φαρμακευτικοῦ Συλλόγου Ἀρτης. Ἀθανάσιος Ἀνδρεόπουλος ἐκ μέρους τῆς Ἐνώσεως τῶν Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαιδεύσεως Ἀρτης. Χρήστος Νικολός ἐκ μέρους τοῦ Συλλόγου τῶν Δημοδιδασκάλων Ἀρτης. Νικόλαος Γιώτης ἐκ μέρους τῆς Τζουμερκιωτικῆς Ἐνώσεως Ἀρτης. Χρήστος Τάχος ἐκ μέρους τῆς Ὀμοσπονδίας Ἐμποροεπαγγελματιῶν Ἀρτης καί τοῦ Ἐμπορικοῦ Συλλόγου Ἀρτης. Ἰωάννης Στόγιας, ἐκ μέρους τοῦ Παναμβρακικοῦ Ἀθλητικοῦ Ὀμίλου Ἀρτης. Ἰωάννης Τσιλιμπάρης, ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν Ἱεροδιδασκαλείου Ἀρτης. Ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν τῶν Δημοτικῶν Σχολείων ἔρανε μέ ἄνθη τόν ποιητὴν ὁ

μικρός μαθητής τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου Ἀπόστολος Χρ. Τάχος, ὁ ὁποῖος συνεκίνησε τοὺς παρισταμένους μέ τὰ ὥραϊα του αὐτὰ λόγια: "ἀγαπημένε μας Ποιητή, Γλυκὲ Κρυστάλλη, μέ λίγα ἀγριολούλουδα πού μαζέψαμε στίς πλαγιές τοῦ βουνοῦ πού τραγοῦδῃσες, ἤρθαμε ἡμεῖς οἱ μαθηταὶ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων, νά ράνωμεν τήν προτομήν σου. Στήν ψυχὴ σου ἡ ψυχὴ μας εἶναι Κρυστάλλη ἀγριολούλουδο, πάντα σύντροφός μας θάσαι. Δέξου κι ἀπὸ μᾶς τοὺς μικροὺς τὰ λούλουδα αὐτά, πού ἀμάραντα ἡ δόξα σου τὰ κάνει".

»Μετά τὰς ἀνωτέρω καταθέσεις τῶν στεφάνων ἀνῆλθεν ἐπὶ τοῦ βάθρου ὁ Διευθυντὴς τοῦ *Ἑπειρωτικοῦ Βήματος*, ὅστις κατέθεσε στέφανον ἐκ δάφνης καὶ μέ μεταξίνην ταινίαν φέρουσαν τήν ἀφιέρωσιν "Ὁ Παλαμᾶς στὸν Κρυστάλλη" ἐκ μέρους τοῦ Ἑθνικοῦ μας ποιητοῦ καὶ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας κ. Κωστή Παλαμᾶ. Ὁ κ. Παπαβασιλείου καταθέτων τὸν στέφανον εἶπε τὰ ἑξῆς: "Τὴν ἱερὴ αὐτὴ στιγμή πού ἡ Ἄρτα, ἐπίσημα, πανηγυρικά καὶ μέ εἰλικρινῇ συγκίνηση, ἀλησμόνητε τραγουδιστὴ τῆς ἡπειρωτικῆς ὁμορφιάς, ἀνασταίνει τήν μνήμην σου εἰς ἔνδειξιν λατρείας, θαυμασμοῦ πρὸς Σέ, τὸν ἥρωα τῆς ζωῆς καὶ τὸ ἀθάνατον καὶ αἰώνιον ἔργον Σου μέ τὸ ὅποιον ἐξιδανίκευσε ὅ,τι ὥραϊον, ὅ,τι ὑψηλόν, ὅ,τι εὐγενές καὶ θεῖον εἰς χάριν καὶ ὁμορφίαν, τήν ἱερὴ αὐτὴ στιγμή ἀλησμόνητε Κώστα Κρυστάλλη, ὁ ἐμπνευσμένος καλλιτέχνης τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Στίχου, ὁ Ἑθνικός μας Ποιητὴς καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἑλλήνων, Ἐκεῖνος πού Σέ ἠγάπησε καὶ Σέ ἐπόνεσε μέ δάκρυα στά μάτια, ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς, καταθέτει δι' ἐμοῦ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς θέσεώς του εἰς τήν ὁποίαν τὸν ἔφερε ἡ μεγάλη του διάνοια καὶ ὁ φωτισμένος του νοῦς, αὐτὸ τὸ στεφάνι τὸ ἀπλό καὶ ἀπέριττο σάν τήν ἀπλὴ καὶ ἀπέριττη ζωὴ Σου καὶ Σέ χαιρετίζει, εὐλαβικός κι αὐτὸς προσκυνητὴς, μέ τοὺς ἐμπνευσμένους του στίχους πού ἀφιέρωσε σέ Σένα γιὰ τὴ σημερινὴ μεγάλη ἡμέρα".

»Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἀπαγγέλλει μέ πολλήν ἐπιτυχίαν ὁ νεαρός Ἀρχισυντάκτης τοῦ *Ἑπειρωτικοῦ Βήματος* κ. Χρυσόστομος Σ. Μάγγος τὸ εἰς τὴν πρώτην σελίδα τοῦ παρόντος φύλλου δημοσιευόμενον ἐμπνευσμένον ποίημα τοῦ Κωστή Παλαμᾶ "Κρυστάλλης".

»Μετά τὴν ἀπαγγελίαν τοῦ κ. Μάγγου, ἀπαγγέλλει τὸ "Σταυραπτό" τοῦ Κρυστάλλη, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου κ. Θεοφάνης Στεργίου. Παιανίζει ἡ Φιλαρμονικὴ ἓνα ἐκλεκτὸ ἑλληνικὸ τραγούδι καὶ ἀνέρχεται εἰς τὸ βάθρον τῆς προτομῆς ὁ ὁμιλητὴς τῆς ἡμέρας κ. Πάνος Παπασπύρου, ὁ ὁποῖος δίνει μίαν ἑξοχον καὶ ζωτανήν εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κώστα Κρυστάλλη. Ἡ ὁμιλία τοῦ κ. Παπασπύρου ἐνεποίησε ἀρίστην ἐντύπωσιν καὶ ὁ ὁμιλητὴς ἀπέσπασε τὰ χειροκροτήματα καὶ τὰ θερμὰ συγχαρητήρια ὅλων τῶν παρισταμένων.

»Μετά τὴν ὁμιλίαν τοῦ κ. Παπασπύρου, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου κ. Κωνσταντῖνος Ἀνδρουτσοῦς ἀπήγγειλε τὸν "Ἐτοιμοθάνατο βοσκό" τοῦ Κρυστάλλη καὶ ἐκηρῶθη ἡ λῆξις τῆς θαυμασίας ἐορτῆς, διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ὁποίας ὀφείλονται θερμὰ συγχαρητήρια εἰς τὸ Διοικητικόν Συμβούλιον τοῦ "Μικροῦ Ὀμίλου".».

*

Ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα ἀποδεικνύεται ἡ ἀγάπη τῶν ἀρτινῶν γιὰ τὸν Κρυστάλλη. Ἐλπίζω καὶ οἱ νεότεροι νά συνεχίσουν νά τὸν ἀγαποῦν, ἀλλὰ καὶ νά φροντίζουν νά σπουδάζουν τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ καὶ ν' ἀπολαμβάνουν τὴν ἀπλότητα, τὴν ἀγνότητα καὶ τὴν ἀμεσότητα τοῦ ἔργου του.

Η ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ "ΣΚΟΥΦΑ" ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗ ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ

‘Ο "ΣΚΟΥΦΑΣ" μέ τή συμπλήρωση τῶν ἑκατό χρόνων ἀπό τόν θάνατο τοῦ Συρρακιώτη ποιητῆ Κώστα Κρυστάλλη, τοῦ "τραγουδιστῆ τοῦ χωριοῦ καί τῆς στάνης", θεώρησε ἐπιτακτικό χρέος νά προσφέρει ἕνα ἐορταστικό διήμερο ὡς ἐλάχιστο φόρο τιμῆς στό ἄξιό αὐτό πνευματικό τέκνο τῆς Ἡπειρωτικῆς γῆς πού στοργικά καί ἀπλόχερα τόν κρατεῖ στά σπλάχνα τῆς, ἡ γῆ τῆς φιλόξενης πόλης μας.

Δέν θά ἀναφερθῶ στήν προσωπικότητα καί τό ἔργο τοῦ ποιητῆ. Ἄλλοι εἰδικοί καί πανεπιστημιακοί, πού πρόθυμα ἀνταποκρίθηκαν στήν πρόσκλησή μας, θά ἀναφερθοῦν ἐπικαιρά καί διεξοδικά σ’ αὐτό.

Τούς εὐχαριστοῦμε θερμά ἐκ τῶν προτέρων.

Θά ἐπισημάνω ἀπλῶς ὅτι ὁ Κρυστάλλης μέσα σέ μιά πενταετία, πολύ νέος σέ ἡλικία, παρήγαγε πλουσιότατο ἔργο, κάτω ἀπό λίαν ἀντίξοες βιοτικές συνθήκες, ἄξιο θαυμασμοῦ.

Ἄφησε ἕνα ἀξιόλογο ποιητικό ἔργο ἐντυπωσιακῶν εἰκόνων τῆς ἀγροτικῆς καί ποιμενικῆς ζωῆς, ὅπου συνδυάζεται περίτεχνα ἡ πηγαία ἐμπνευση, ἡ πλαστικότητα τοῦ δημοτικοῦ στίχου μέ τή δροσιά τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Μέ γραφή λυρικῆς εὐφορίας διαγράφει μέ σαφῆ περιγράμματα χαρακτήρες καί καταστάσεις ἀνθρώπων, μέ ἐνάργεια καί καθαρότητα, μέσα στή ζωὴ τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου.

Ἡ ποίησή του εἶναι βίωμα τῆς χαρᾶς καί τοῦ πόνου, τῆς νοσταλγίας τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ, ἀπ’ ὅπου πηγάζει καί κερδίζεται τελικά ἡ διάσωση τῆς ὑπαρξῆς μας. Διαφαίνεται ἡ περιπέτεια τῆς ὑγείας του, οἱ δυσκολίες καί ἡ φιλοπατρία του. Ποιητικό-καλλιτεχνικό ἔργο πού διαπερνᾷ τό χρόνο καί διαθλάται μέσα στό σήμερα.

Ἥχει μουσικά τίς στιγμές τῆς ζωῆς τῆς φύσης καί ἀκούγεται σήμερα σάν μιά προφητική φωνή.

Ἡ λάμψη τοῦ δημοτικοῦ λόγου, τῆς λέξης, τῆς φράσης καί τοῦ συνδυασμοῦ τῆς παίρνουν τήν ὑπόσταση ἐντονῆς ὑπαρξῆς καί γίνονται σῶμα καί αἷμα τῆς ἴδιας ὑπόστασης τῆς δημοτικῆς μας ποίησης.

Γεμάτα οὐσίες εἶναι γιά τόν Κρυστάλλη τά δένδρα, τά φυτά, τά πουλιά, τά βράχια, οἱ ρεματιές. Ὅλα αὐτά ἐστιάζονται στή συνείδηση τοῦ ποιητῆ.

Ὁ ὕλοζωϊσμός, τόσο ἀπτός, μετατρέπεται σέ μιά ἐναγώνια ἐρωτική συμβίωση μέ τή ζωὴ καί τόν ἐπερχόμενο θάνατο.

Ἡ φύση κυφορεῖ μέσα τῆς τήν ποίηση. Μᾶς οἰκειώνει μέ τήν πηγὴ τῆς ζωῆς, ἰδιαίτερα σήμερα, μέσα στόν κόσμο τῆς σύγχρονης τεχνολογικῆς λαίλαπας πού μᾶς ἐκτοπίζει ἀπό τή φύση καί πού ὁ ἄνθρωπος τῆ μηχανοποιεῖ ἀνελέητα, κόβον-

τας μαζί και την επικοινωνία με τους παραδοσιακούς κοσμογονικούς μύθους, που διαπλάστηκαν μαζί της στη ζωή του χωριού.

Πρέπει να επισημανθεί η χαρισματική απλότητα, ή καθαρότητα της σύλληψης και η ζωντάνια της δράσης που εκτυλίσσεται άβιαστη και έναργής μέσα από την αφήγηση περιστατικών και συμβόλων της καθημερινής ζωής.

Τιμούμε τον έξοχο ερμηνευτή της ηπειρώτικης ζωής, που εκφράζει με ειλικρινεία και πάθος τό βαθύτατο προσωπικό του δράμα, τη νοσταλγία και την ξενιτειά.

Ευχαριστώ και πάλι τους άξιους και εξαιρετους όμιλητές.

Ευχαριστώ τους εκλεκτούς συγγενείς του ποιητή, τον κ. Άνδρέα Κρυστάλλη, τον κ. Δημήτριο Κρυστάλλη, την κ. Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση και την κ. Έλλη Εύταξία, που πρόθυμα ανταποκρίθηκαν στην πρόσκλησή μας και έτίμησαν με την παρουσία τους την εκδήλωσή μας.

Ευχαριστώ του ερμηνευτές του έργου του Κρυστάλλη.

Και όλους εσάς για την αυθόρμητη παρουσία σας.

Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΩΝ 100 ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ

ΟΡΓΑΝΩΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ "ΣΚΟΥΦΑΣ"

Στις 22 καί 23 Ἀπριλίου 1994 γιορτάστηκε στήν Ἄρτα μέ τρόπο πανηγυρικό ἡ συμπλήρωση ἑκατό χρόνων ἀπό τόν θάνατο τοῦ μεγάλου συμπατριώτη μας ποιητή, τοῦ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ.

Ἡ διήμερη γιορτή οργανώθηκε (ἀπό τόν Σύλλογο "Ο Σκουφᾶς" Ἄρτας) ὑπό τήν ὀνομασία "ΜΝΗΜΗ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ 100 χρόνια ἀπό τόν θάνατό του".

Τήν οργανωτική ἐπιτροπή ἀπετέλεσαν οἱ : Βασίλειος Καρατσιώλης, Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου "Σκουφᾶς", Γεώργιος Βασιλείου, Γεν. Γραμματέας Συλλόγου "Σκουφᾶς", Ἰωάννης Τσούτσινος, τ. Πρόεδρος Συλλόγου "Σκουφᾶς", Ἀνδριανή Ζαφείρη- Κώττη, Σύμβουλος Φιλολόγων, Βασίλειος Βαβέτσης, Πρόεδρος Συλλόγου Δασκάλων, Δημήτριος Πανλίδης, Φιλόλογος, τ. Λυκειάρχης, Δημήτριος Σύνκελλος, Φιλόλογος καί Εὐάγγελος Σκουτέρης, Πρόεδρος Ἐμπορικοῦ Συλλόγου.

Τό πρόγραμμα τῆς ἐκδήλωσης ἐφιλοτέχνησε ὁ Δημήτριος Β. Βάσσος. Τούς ὁμιλητές καί τό ὅλο πρόγραμμα παρουσίασε ὁ κ. Γεώργιος Βασιλείου, Γεν. Γραμματέας τοῦ Συλλόγου.

*

Παρασκευή 22 Ἀπριλίου 1994.

Βράδυ ὥρα 8.30' (Αἴθουσα Συλλόγου "Σκουφᾶς")

– Προσφώνηση ἀπό τόν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου "Σκουφᾶς", *Βασίλειο Καρατσιώλη*.

– Ἀνάγνωση κειμένων γιά τόν θάνατο καί τίς ἐνέργειες γιά τήν φιλοτέχνηση τῆς προτομῆς τοῦ Κρυστάλλη, ἀπό τήν κ. *Οὐρανία Ζαρκαλή - Μπόλη* καί τόν κ. *Σωτήρη Σαρλή*.

– Ὁμιλία τοῦ Καθηγητῆ Λαογραφίας τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν κ. *Μιχ. Μερακλή*, μέ θέμα «Κ. Κρυστάλλη, ἡ μετάβαση ἀπό τό λόγιο στό ἀγροτικό ἦθος».

– Ὁμιλία τῆς Λαογράφου κ. *Ἑρμινείας Φωτιάδου*, μέ θέμα «Ὁ Κρυστάλλης καί ὁ περίγυρός του –κάποιες ἐσφαλμένες ἀπόψεις».

– Ὁμιλία τῆς Διδάκτορος Ἑλλην. Φιλολογίας Παν/μίου Ἰωαννίνων κ. *Ἐλένης Κουρμαντζή*, μέ θέμα «Κ. Κρυστάλλης, παράδοση, κοινωνικός περίγυρος καί φυγή».

– Μετά τις όμιλίες άκολούθησε βράβευση έργασιών μαθητών Λυκείου, μέ θέμα τήν ζωή καί τό έργο του Κ. Κρυστάλλη. Βραβεύτηκαν:

1) Ντίνου Άγγελική, 2) Κατσικογιώργου Μαρίνα καί 3) Σιαπέρας Βασίλειος.

Σάββατο 23 Άπριλίου 1994

Πρωΐ "Ωρα 10.30' : Έπιμνημόσυνη δέηση στόν τάφο του Κρυστάλλη στό Δημοτικό Κοιμητήριο Άρτας.

"Ωρα 11.00' : Κατάθεση στεφάνων στην προτομή του Κρυστάλλη. Άπαγγελία ποιήματος του Παλαμά για τον Κρυστάλλη από την κ. Ουρανία Ζαρκαλή-Μπόλη.

Βράδυ: "Ωρα 8.30' : (Αΐθουσα συλλόγου "Σκουφάς")

– Όμιλία του Λέκτορα Λαογραφίας Παν/μίου Θράκης κ. Εύαγγ. Αύδίκου, μέ θέμα «Ό πολιτισμικός δυϊσμός στό έργο του Κρυστάλλη. "Ό κάμπος καί τό βουνό"».

– Όμιλία της Φιλολόγου - Πανεπιστημιακού κ. Μαρίας Τριχιᾶ-Ζούρα, μέ θέμα «Η δημοτική μουσα, έμπνευση καί δημιουργία στην ποίηση του Κ. Κρυστάλλη».

– Η Χορωδία Δημοτικού Τραγουδιού του Συλλόγου «Σκουφάς» τραγούδησε μελοποιημένα ποιήματα του Κρυστάλλη.

– Άκολούθησε προβολή ντοκυμαντέρ για τό Συρράκο, ιδιαίτερη πατρίδα του Κρυστάλλη.

– Άνάμεσα στις όμιλίες άπαγγέλθηκαν ποιήματα του Κρυστάλλη, από τον συμπατριώτη ήθοποιό κ. Δημήτρη Πετρόπουλο.

– Στο τέλος της όλης εκδήλωσης χαιρέτησε τον Σύλλογο καί τούς παρευρεθέντες, εκ μέρους των συγγενών του Κρυστάλλη, μέ θερμή όμιλία ή κ. Καλλιόπη Κρυστάλλη-Βότση.

ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΑΡΤΑ

Τό θεατρικό τμήμα του Συλλόγου μας έδωσε μέ μεγάλη έπιτυχία από 2-10 'Απριλίου 1994 παραστάσεις στήν αίθουσα τής Πνευματικῆς Στέγης του, μέ τό έργο του Δημήτρη Ψαθά "ΖΗΤΕΙΤΑΙ ΨΕΥΤΗΣ".

Τούς ρόλους έπαιξαν: Γερ. Κατσαοῦνος, Νίκος Παπαδημητρίου, Βιβή Γώγου, Τάκης Παπαχρήστος, Σάντρα Παραλύκη, Μαριάννα Παπαχρήστου, Βάσω Μαυροειδή, Γιάννης Δημοθόδωρος, Λεων. Μαγκλάρας, Γεωργία Ζώτου, Θάνος Σακκάς, Σταματώ Παπαδημητρίου. Ή σκηνογραφία καί ή άφίσα του έργου άνήκουν στον Δημ. Βάσσο.

Έπίσης τό θεατρικό τμήμα του Συλλόγου μας έδωσε πάλι μέ μεγάλη έπιτυχία παραστάσεις μέ τό έργο του Γιώργου Θεοτοκά "ΤΟ ΓΕΦΥΡΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ", από 16 έως 19 Σεπτεμβρίου 1994, στό θέατρο Κάστρου.

Τούς ρόλους έπαιξαν: Βαγγ. Πλακιάς, Ράνια Ζαρκαλή, Σταματώ Παπαδημητρίου, Εὐαγγελία Κορέλη, Κατερίνα Τζουβάρα, Μελίνα Τάτση, Μαρία Μάνου, Μαρία Πετρούδη, Νίκος Παπαδημητρίου, Λεων. Μαγκλάρας, Γεράσιμος Κατσαοῦνος, Βιβή Γώγου, Γιώργος Λαβδαρίας, Τάκης Παπαχρήστος, Μάνθος Έξάρχου, Γρηγόρης Μπάκος, Νίκος Μπαλτζώης, Νίκος Ντασκαγιάννης, Γιάννης Κουτσούμπας καί Γιάννης Δημοθόδωρος.

Συμμετείχε τό χορευτικό τμήμα του Συλλόγου μας σέ χορογραφία Γιάννη Κουτσούμπα. Τή μουσική έπιμέλεια καί τών δύο παραστάσεων είχε ό Ντίνος Καλούδης, ένώ τή διδασκαλία τών τραγουδιών ανέλαβε ό Εὐάγγ. Πλακιάς καί τά σκηνικά ό Τάσος Άμπατζής.

Τή σκηνοθεσία ύπογράφει ό Βαγγέλης Τραϊφόρος καί γιά τά δύο έργα. "Κάθε μου παράσταση στό ΣΚΟΥΦΑ είναι εύκαιρία νά δείξω τήν αγάπη μου γιά τήν Άρτα σας... τήν Άρτα μου", σημειώνει στό πρόγραμμα τής παράστασης. Καί ό πρόεδρος μας Βασ. Καρατσιώλης έπισημαίνει: "Ο Σύλλογός μας ΣΚΟΥΦΑΣ, θεματοφύλακας τών θρύλων καί τών παραδόσεων του τόπου αυτού, ανεβάζει γιά δεύτερη φορά τό θεατρικό έργο του Γιώργου Θεοτοκά "Τό Γεφύρι τής Άρτας". Τήν πρώτη φορά παίχτηκε μέ τήν εύκαιρία του έορτασμού τών 50 χρόνων από τήν ίδρυση του Συλλόγου, σήμερα δέ σάν προεόρτιο τής συμπλήρωσης τών 100 έτών τής Ιστορίας του."

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ "ΣΚΟΥΦΑΣ" ΚΑΤΑ ΤΟ 1994

● Στις 3 Ιανουαρίου τό Δ. Σ. τοῦ "ΣΚΟΥΦΑ" ἔκοψε τήν πίττα του σέ ἐκδή-
λωση πού ἔγινε στήν Πνευματική Στέγη τοῦ Συλλόγου, πρὸς τιμὴν ὄλων ἐκείνων
πού συμμετείχαν ἐνεργά στὰ τμήματα Φιλαρμονικῆς καὶ Χορευτικῶν.

Στὴ συνέχεια ἀκολούθησε δεξίωση καὶ καλλιτεχνικὸ πρόγραμμα.

● Στις 3 Μαρτίου τό χορευτικὸ τμήμα διοργάνωσε Ἀποκριάτικο χορὸ στό κέ-
ντρο "Χαβάν" μέ ἐπιτυχία. Παρουσίασε πρόγραμμα στίς ἐορτές στό Δίστρατο καὶ
στίς ἐορτές τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς πόλεως στό θέατρο Κάστρου, καθὼς καὶ στό
Μουζάκι Καρδίτσας καὶ στό Κομμένο γιά τήν συμπλήρωση 51 χρόνων ἀπὸ τήν
ἡμέρα τοῦ δλοκαυτώματος τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τὰ στρατεύματα κατοχῆς. Στό Κομπό-
τι ἔλαβε μέρος στίς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Φιλικῆς
Ἑταιρίας Ν. Σκουφᾶ.

● Στις 20 Μαρτίου ὁ Σύλλογος ὁργάνωσε στήν αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς του
Στέγης ὁμιλία τοῦ δικηγόρου Κ. Τσιλιγιάννη μέ θέμα "Ἡ μοναδικὴ διήγηση τοῦ
Ἀγίου Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ πού ἀναφέρεται σέ ἑλληνικὸ χρονικόν".

● Στις 25 Μαρτίου ὁ Σύλλογος γιόρτασε τήν ἐπέτειο τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγε-
σίας 1821, μέ πλούσιο πρόγραμμα πού περιλάμβανε:

α) Ὁμιλία τοῦ Ἀπ. Τρομπούκη μέ θέμα "Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὰ
Τζουμέρκα".

β) Ἀπονομή βραβείων (Ἀγραφειώτικα-Μπαρμπασάθεια).

● Μέ τήν εὐκαιρία συμπλήρωσης 100 χρόνων ἀπὸ τόν θάνατο τοῦ Ἡπειρώτη
ποιητῆ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ ὁ Σύλλογός μας διοργάνωσε διήμερες ἐκδηλώσεις
στίς 22 καὶ 23 Ἀπριλίου. Στὴ μνήμη τοῦ ποιητῆ εἶναι ἀφιερωμένο τό παρόν
τεῦχος, ὅπου περιλαμβάνονται ἀναλυτικὰ ὅλες οἱ ἀνακινώσεις τοῦ Συμποσίου.

Πρόγραμμα Πρώτης Μέρας

Προσφώνηση ἀπὸ τόν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου "Σκουφᾶς" Βασίλειο Καρατσιώλη.
Ἀνάγνωση κειμένων γιά τόν θάνατο καὶ τήν προτομή τοῦ Κώστα Κρυστάλλη.
Ὁμιλία τοῦ Καθηγητῆ Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ΜΙΧ.
ΜΕΡΑΚΛΗ, μέ θέμα "Κ. Κρυστάλλης, ἡ μετάβαση ἀπὸ τό λόγιο στό ἀγροτικό
ἦθος".

Ὁμιλία τῆς Συγγραφέως-Λαογράφου ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΦΩΤΙΑΔΟΥ, μέ θέμα "Ὁ
Κρυστάλλης καὶ ὁ περίγυρός του (κάποιες ἐσφαλμένες ἀπόψεις)".

Ὁμιλία τῆς Διδάκτορος Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννί-
νων ΕΛΕΝΗΣ ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ, μέ θέμα "Κ. Κρυστάλλης, παράδοση, κοινωνικός
περίγυρος καὶ φυγή".

Βράβευση εργασιῶν μαθητῶν Λυκείου με θέμα τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ ποιητῆ.

Πρόγραμμα Δεύτερης Μέρας

Ἐπιμνημόσυνη δέσησιν στόν τάφο τοῦ Κρυστάλλη στό Δημοτικό Κοιμητήριον τῆς Ἄρτας.

Κατάθεση στεφάνων στήν προτομή τοῦ Κρυστάλλη. Ἀπαγγελία ποιήματος τοῦ Παλαμά γιά τόν Κρυστάλλη.

Ὁμιλία τοῦ Λέκτορα Λαογραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΥΔΙΚΟΥ, μέ θέμα "Ὁ πολιτισμικός дуΐσμός στό ἔργο τοῦ Κρυστάλλη: Τό βουνό καί ὁ κάμπος".

Ὁμιλία τῆς Φιλολόγου-Πανεπιστημιακοῦ ΜΑΡΙΑΣ ΤΡΙΧΙΑ-ΖΟΥΡΑ, μέ θέμα "Ἡ δημοτική μούσα, ἔμπνευση καί δημιουργία στήν ποίηση τοῦ Κ. Κρυστάλλη".

Μελοποιημένα ποιήματα τοῦ Κρυστάλλη τραγούδησε ἡ χορωδία δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Συλλόγου "Σκουφᾶς".

Προβολή ντοκυμαντέρ γιά τό Συρράκο, ιδιαίτερη πατρίδα τοῦ Κρυστάλλη.

- Στίς 3 Δεκεμβρίου ὁ Σύλλογος ὁργάνωσε ὁμιλία τοῦ Γεωργίου Θεοδωρακόπουλου, ἐπίτιμου διευθυντῆ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, μέ θέμα "Τά ιδεώδη τῆς Δημοκρατίας καί ἡ διαχρονική ἰσχύς τους".

- Ἐκθεση εἰκαστικῶν καί ἐφηρμοσμένων τεχνῶν μέ ζωγραφικούς πίνακες, κοσμήματα, ἀγιογραφίες καί ψηφιδωτά τῆς Ἑλένης Φίλιου καί τῆς Καλλινίκης Λασκαρίδου ἔγινε τόν Δεκέμβριο στήν αἴθουσα τῆς Πνευματικῆς Στέγης τοῦ "ΣΚΟΥΦΑ".

- Στίς 23 Δεκεμβρίου ὁ Σύλλογος ὁργάνωσε, μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων, ἑορταστικό πρόγραμμα πού περιλάμβανε:

- α) Ὁδοιπορικό ἀπό τούς Ἁγίους Τόπους

- β) Ὁμιλία τοῦ καθηγητῆ τῆς Θεολογίας Ν. Ράπτη

- γ) Ἐπίκαιρους ἐκκλησιαστικούς ὕμνους ἀπό τή χορωδία τοῦ Συλλόγου Ἱεροψαλτῶν Ἄρτης.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΟ "ΣΚΟΥΦΑΣ"

Α. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΤΕΓΗ

Βασιλική Μαραγκοῦ-Πιτσιλῇ	εἰς μνήμην Δημητρίου Παναβέλη τέως προέδρου τοῦ "Σκουφᾶ" καὶ Βασιλείου Παναβέλη	50.000
Κωνσταντῖνος Μαραγκός, ἱατρός	εἰς μνήμην Δημητρίου Παναβέλη, τέως προέδρου τοῦ "Σκουφᾶ" καὶ Βασιλείου Παναβέλη	20.000
Σοφία Τσέτη-Παπανικολάου		15.000
Ζαχαρίας Τζουγκαράκης		15.000

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

Λεωνίδας Ζήσης		2.000
Παρασκευή Κατσαδήμα		10.000
Νίκος Ἀλαχμανέτης	εἰς μνήμην τῆς συζύγου του Ἑλένης	5.000
Ἄννα Παπαντωνίου		10.000
Θεόδωρος Ρίγγας		30.000
Γεωργία Τράγκα		10.000
Ἄννα Μπουρατζῆ-Θῶδα		5.000
Ἐλευθέριος Καρακίτσος		5.000

ΟΙ ΒΙΝΙΕΤΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΤΕΥΧΟΥΣ
ΕΙΝΑΙ ΑΠΟ ΕΥΛΟΓΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΟΛΜΟΥ ΠΕΡΑΝΘΗ
«Ο ΤΣΕΛΙΓΚΑΣ»,
ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ Θ' ΤΟΜΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ:

Ἡ Βασίλισσα Ἄννα Παλαιολογίνα τῆς Ἄρτας καί ἡ Μονή τῆς Βλαχέρνας 3-11

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ:

Ἐπιφανὴ ζωὰ στὴν Ἐρίβωλο, Εὐδαίμονα καί Κλεινὴ Ἀμβρακία 12-22

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ:

Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Νομοῦ Ἄρτης 27-34, 111-120

ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΚΙΣΣΑΣ:

Ἡ ἐπισκοπὴ Ρωγῶν στὰ προεπαναστατικά χρόνια 39-45

ΧΡΥΣΗΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ:

Κορινθιακές λατρεῖες στὴν Ἠπείρο καί τὴν Αἰτωλοακαρνανία 77-96

ΗΛΙΑΣ ΚΑΡΑΝΙΚΑΣ:

Ὁ Νικόλαος Σκουφᾶς ἀπὸ τὴν μύηση ὡς τὴν ἐθνεγερσία 97-99

ΤΑΚΗΣ ΒΑΦΙΑΣ:

Ἡ ἱστορία μιᾶς προτομῆς 121-123

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗΣ:

Ἡ μυθολογικὴ Ἀμβρακία, 5+2 δοκίμια ψυχιατρικῆς μυθανάλυσης 168-211

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ:

Τὸ τραγικὸ τέλος τῶν Αἰακιδῶν 237-247

ΧΡΥΣΗΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ:

Λατρευτικὲς σχέσεις Ἰονίων Νήσων καί Ἠπείρου 248-267

ΚΩΝ/ΝΟΣ ΤΣΟΥΜΑΝΗΣ:

Ὁ βίος τῆς δσίας Θεοδώρας ὡς πηγὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας 268-278

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΤΣΑΛΙΑΣ:

Ἡ δημογραφικὴ ἀνέλιξη τοῦ Νομοῦ τῆς Ἄρτας (1881-1907) 279-284

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΤΣΑΛΙΑΣ:

Ἡ δημογραφικὴ ἀνέλιξη τοῦ Νομοῦ τῆς Ἄρτας (1907-1925) 375-382

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ:

Ἀλὴ Πασᾶς ὁ Τεπελενλῆς 290-296

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΑΡΑΤΖΕΝΗ:

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν Ἄρτα 297-315

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΑΘΑΝΑΣΙΟΥ:

Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀγράφων (1866-67). Ἡ συμμετοχὴ τοῦ Χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας Ἄρτας, σύμφωνα μὲ ρωσικά προξενικά ἔγγραφα 316-328

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ:

Οἱ κλέφτες τοῦ Βάλτου καί ὁ Χρῆστος Μηλιώνης 362-366

Σελ.

ΧΡΥΣΗΣ ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ:

Τό Νεκρομαντείο ἢ Νεκρομαντείο τοῦ Ἀχέροντα 367-374

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΦΙΑΟΣ:

Οἱ Δῆμοι τοῦ Νομοῦ Ἄρτας (1883-1913) 383-388

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΚΑΡΑΚΙΤΣΟΣ:

Μεσοῦντα - Συνοπτική παράθεση ἱστορικῶν στοιχείων 389-396

Π Ο Ι Η Σ Η

ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΕΛΗΣΣΑΒΑΣ: Κ. Κρυστάλλης 73

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΪΟΣ: Ἐφυγες 333-335

ΜΙΧΑΛΗΣ ΔΕΛΗΣΣΑΒΑΣ: Γιάννης Μακρυγιάννης 357

ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΕΤΗΣ: Σχήμα ἐφόδου 373

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ: Στὴν Μνήμη (Διάφορα ποιήματα) 129-136

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ: Κώστας Κρυστάλλης 500

ANNA ΜΠΟΥΡΑΝΤΖΗ-ΘΩΔΑ: Κώστας Κρυστάλλης 521

Π Ε Ζ Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

ΧΑΡΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ: Τό τηλέφωνο μέ τό κουρντιστήρι 35-36

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ: Ἡ κληρονομιά 46-52

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ: Χαμάρα Μπανιώτικη 163-167

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΟΣΙΝΑΚΗΣ: Τό μυστικό 358-361

Ο Δ Ο Ι Π Ο Ρ Ι Κ Α

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΓΑΡΗΣ: Ὀδοιπορικό 137-145

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ: Ἀπό τὴν Πρέβεζα στὴν Ἄρτα 294-296

Δ Ι Α Φ Ο Ρ Α

ΕΥΡ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ: Τό φορητό ἐκπαιδευτικό ὕλικό
τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τοῦ Συλλόγου ΣΚΟΥΦΑΣ Ἄρτας 23-26

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΤΣΑΛΙΑΣ: Συμπληρωματικός πίνακας τῶν ἀγροκτη-
μάτων (τσιφλικίων) ποῦ ὑπῆρχαν τό ἔτος 1913 στό Νομό Ἄρτας 37-38

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΑΛΟΓΙΔΗΣ:
Μνήμη καί ἀποτίμηση τοῦ ἔπους 1940-41 53-63

ΚΩΝ. ΚΟΤΣΙΑΛΗΣ: Ἄρτα - Ὑπάτη. Παράλληλη πορεία στοὺς αἰῶνες
γιὰ δύο ἀπὸ τίς ἱστορικότερες πόλεις τῆς Ἑλλάδος 94-96

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΪΟΣ:
Νεοελληνικά παράλληλα 100-110

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΕΙΜΩΝΑΣ: Εἰσαγωγικό σημεῖωμα στό ἔργο τοῦ Ἀλεξ.
Παπαδιαμάντη "Ἡ Μακρακίσινα" ἢ ἡ κυρά Γεωργούλα ἢ Ἀρτινὴ 124-128

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΓΑΡΗΣ:
Σύνθετες καί "ἐπὶ τοῦτου" λέξεις στό γραπτό παραδοσιακό μας λόγο 146-162

ΕΥΡ. ΑΝΤΖΟΥΛΑΤΟΥ-ΡΕΤΣΙΛΑ:
Ἡ μουσεολογικὴ διάσταση τοῦ μύθου 329-332

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΪΟΣ:
Μέ ἀφορμὴ μία διάλεξη 336-344

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΡΑΤΣΙΩΛΗΣ: Θέματα νευρολογίας καί ψυχιατρικῆς
στό ἱατρικὸ ἔργο τοῦ Μελετίου, Ἰατροῦ-Μητροπολίτου Ἄρτας 397-478

Μ. Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ: Κώστας Κρυστάλλης:	
'Η μετάβαση από τό λόγιο στο άγροτικό ήθος.	501
ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΦΩΤΙΑΔΟΥ: 'Ο Κώστας Κρυστάλλης και ό περίγυρός του	
— κάποιες έσφαλμένες απόψεις.	507
Ε. ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ: Κ. Δ. Κρυστάλλης:	
Παράδοση, κοινωνικός περίγυρος και φυγή.	514
ΕΥΑΓΓ. ΑΥΔΙΚΟΣ: Πολιτισμικός δυϊσμός στο έργο του Κ. Κρυστάλλη:	
'Ο κάμπος και τό βουνό.	522
ΔΗΜ. ΣΥΓΓΕΛΟΣ: «Πάρε με άπάνω στά βουνά, τί θά μέ φάει ό κάμπος».	540
ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ: 'Η 'Αρτα για τόν Κώστα Κρυστάλλη.	542
ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡ. ΤΟΥ "ΣΚΟΥΦΑ" ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΤΗ	
ΓΙΑ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ.	553
Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΩΝ 100 ΧΡΟΝΩΝ	
ΑΠΟ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ.	555
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	
ΣΥΛΛΟΓΟΥ "ΣΚΟΥΦΑΣ"	66-67, 214, 345, 482
Η Κ Α Λ Λ Ι Τ Ε Χ Ν Ι Α (έκτός κειμένου)	
Γειτονιά στην 'Αρτα. 'Ελαιογραφία Τάκη Βαφιᾶ	2
'Αρτα. Σχέδιο του Πάνου Τζελέπη από τό βιβλίο του	
"Λαϊκή 'Ελληνική 'Αρχιτεκτονική"	74
'Η βόρεια πλευρά του ναού. 'Από τό βιβλίο του Α. Κ. 'Ορλάνδου	
"'Η Παρηγορήτισσα της 'Αρτης".	234
Δ. Ζωγράφος-Γ. Μακρυγιάννης.	
"'Η Μάχη της 'Αρτας". 'Υδατογραφία σέ χαρτόνι.	354
Κώστας Κρυστάλλης. Φωτογραφία.	499